AZ EMBERI NEM KORA

ÉS

A SZENTIRÁS.

IRTA

Dr. SZÉKELY ISTVÁN.

Külön lenyomat a „Magyar Sion" 1887. évi folyamából.

ESZTERGOM,
NYOMATOTT BUZÁROVITS GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.
1887.

AZ EMBERI NEM KORA

ÉS

A SZENTIRÁS.

IRTA

Dr. SZÉKELY ISTVÁN.

Külön lenyomat a „Magyar Sion“ 1887. évi folyamából.

ESZTERGOM.
1887.

Nyom. Buzárovits Gusztávnál Esztergom.

TARTALOM.

	Lap.
Bevezetés . . .	1
Előleges megjegyzések .	2
A szentirási számok tekintélye	3

I. RÉSZ.

A szentirási időszámitás.

Az ember teremtésétől a vizözönig . . .	6
A vizözöntől Ábrahám születéséig	7
Ábrahám születésétől az Egyptomból való kiköltözésig .	9
Az Egyptomból való kiköltözéstől a templomépitésig . . .	13
Az Egyptomból való kimenet ideje az egyptologia világánál .	17
A templomépitéstől Krisztusig	28
E korszak tartamára vonatkozó profán történelmi synchronismusok	32

II. RÉSZ.

A hagyomány az ember korára vonatkozó számitásokról.

Eusebius előtti zsidó és keresztény tanubizonyságok	35
Eusebiustól a középkorig	39
A középkortól napjainkig	46

III. RÉSZ.

A szentirási számitások birálata.

A különféle szentirási számitások eredete . .	52
A szentirási számok sok helyt romlást szenvedtek	65
A szentirási nemzetségtáblák hézagosak .	67
Következtetések	75

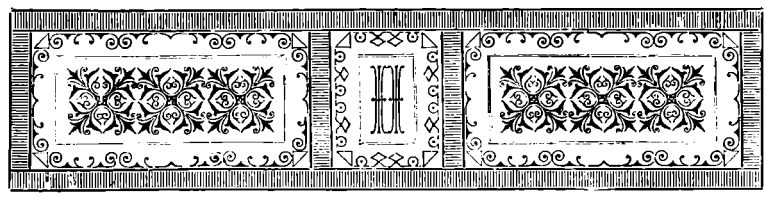

„Egy napos gyermekei vagyunk a vén földnek."
Marcel de Serres.

Alig van korunkban a tudománynak érdekesebb és hevesebben vitatott problemája, mint az emberi nem korának kérdése. Hittudomány, történelem, régészet, nyelvészet s a természettudomány több ága vállalkozott annak megoldására; és mégis alig van tudományos kérdés, mely körül eltérőbb felfogással s nagyobb eszmezavarral találkoznánk, mint éppen e fontos tárgy körül. A szent és profán történelem egyiránt a mellett tanuskodik, hogy az emberi nem kora nem nagyobb, legalább nem *sokkal* nagyobb 7—8000 évnél; de a régészek s geologusok legnagyobb része ezzel ellentétben tizezer, sőt százezer évekről beszél.

Régebben eszébe sem jutott a tudósoknak, hogy a szentirást ez oldalról megtámadják s egész a mult század végeig igen jelentéktelen pártot képeztek a tudományban azok, kik e hálátlan szerepre vállalkoztak. De századunk hamis felvilágosodása itt is kisérletet tett a szentirás tekintélyének s közvetve a kereszténység alapjainak megingatására. Először a történelem s a népek hagyományai nevében kezdettek kételyeket támasztani a szentirásra épitett korszámitás ellen; azután felkutatták a különböző világrészekben talált régi emlékeket; mióta pedig a geologia némi részben világot vetett földünk multjára, de egyszersmind tág mezőt nyitott a csapongó képzelemnek is; különösen pedig mióta Darwin — a

XIX. század Ovidiusa — egy uj „Metamorphosissal“ lepte meg a világot: azóta a természettudományok nevében is sokan hadat izentek a szentirás és komoly történetirás időszámitásának.

Ma tehát az emberi nem kora nem csupán theologiai kérdés, hanem egyik legfontosabb problemája a történelemnek, régészetnek és természettudománynak, kivált a geologiának. S daczára annak, hogy a szentirás ellen e tekintetben támasztott ellenvetések már számtalanszor meg voltak czáfolva, az ellenkező nézet éppen hazai irodalmunkban is makacsul tartja magát; sőt nem ritkán iskolai könyvek is az emberi nem mesés nagykorát — természetesen a szentirás ellen irányzott oldalvágások kiséretében — hirdetik.

Ezen okok, párosulva azon körülménynyel, hogy a kérdés honi irodalmunkban éppen a szentirástan szempontjából behatóan megvitatva tudtomra még nem volt, holott mindenkinek, ki a szentirás iránt érdeklődik, először is a kérdés ezen oldalával kell tisztába jönnie: birtak reá e kérdés kidolgozására. A jelen értekezésben csak a kérdés theologiai oldalára szoritkozom, a szentirási korszámitást ismertetve s annak tekintélyét latolgatva.

Előleges megjegyzések.

1. Kérdésünknél nem jön tekintetbe sem a Krisztus utáni idő tartama, sem Krisztus születési éve. Nem valószinü ugyan, hogy Jézus Krisztus Róma épitése után 754-ben született, mint időszámitásunk feltételezi, — de mivel ugyanazon évtől, a melytől a Krisztus utáni éveket számitjuk — t. i. 754-től U. C. — számitjuk a Krisztus előtti éveket is, csakhogy visszafelé: ezen vitás kérdés az emberi nem korának meghatározására semmi befolyással sincs.

2. Aprólékos eltérésekre tekintettel nem leszünk. Az ó-szövetségi szentirás chronologiájában annyi vitás

kérdés van egy-két évről, sőt hónapról, hogy azokat bátran mellőzhetjük; először mert többnyire soha meg nem oldhatók, másodszor azért, mert az emberi nem koránál ugy sem lehetséges, de nem is szükséges évekre, sőt hónapokra kiterjeszkedő pontossággal számolni. Elég ha az évszázadokkal, vagy csak évezredekkel is tisztába jövünk.

3. Nem beszélünk itt a *világ* koráról. Ma a legtekintélyesebb hittudósok megengedik, hogy az anyag teremtésétől, a földfelület kifejlődéseig vagy pláne az ember teremtéséig igen hosszu idő mulhatott el; ennek meghatározását a csillagászokra és geologusokra bizzuk.

4. Tárgyunk az *emberi nem* kora lesz, vagyis azon idő hossza, mely az ember teremtése és a mai nap közt lefolyt. Mivel a Krisztus utáni idő hosszáról kétség nincs: a kérdés tulajdonképen a körül fog forogni, mennyi ideig tartott a Jézus Krisztus eljövetele előtti időszak.

A szentirási számok tekintélye.

Tudjuk, hogy a szentirás egész terjedelmében inspirált vagyis positiv isteni közremüködéssel irott könyv. De kérdés: mily határokig terjed ki az inspiratio, névszerint a chronologiai adatok inspiráltak-e vagy nem.

Voltak, kik az inspirátiot nemcsak a sz. könyvek tartalmára, hanem azok *alakjára* is kiterjesztendőnek vélték. Ma alig van nézeteltérés arra nézve, hogy az inspiratio csak a sz. könyvek *tartalmára* vonatkozik; az alak, a styl, a nyelvezet az irónak tulajdonitandók.

Azonban a sz. könyvek tartalmára való isteni befolyás foka is különböző lehet. Itt ismét némelyek per defectum, mások per excessum tévedtek.

Némelyek azt tartják, hogy az inspiratio tárgyát csak a hit- és erkölcstan képezi; a szentirásban tehát csak ez csalhatatlanul igaz és helyes. Ami nem vág a hit- vagy erkölcstanba, azt a szerző maga erejére hagyatva irta, tehát abban mint más közönséges iró csalódhatott.

Másik végletbe esnek azok, kik a szentirás minden

szavának és számjegyének, ugy mint azok *most* állanak, isteni tekintélyt, inspiratiót tulajdonitanak. E vélemény hibás volta alább eléggé ki fog tünni a szentirási számok roppant eltéréséből a különféle szövegekben. Tehát in medio veritas. Mai nap a katholikus tudósok által nagyobbrészt elfogadott elvek a következők:

1. A szentirás minden könyve és része — tehát a chronologiai részek is — a sz. Lélek befolyása alatt iratott, vagyis inspirált volt akkor, midőn a szerző kezéből kikerült.

2. Lehetséges, hogy a chronologicus részekre is positive befolyt a sz. Lélek: eas suggerendo; de bizonyosan befolyt legalább negative: omnem errorem arcendo. — Talán nem folyt be positiv módon, mert az inspiratio czélja volt az embereket hit és erkölcs dolgában, nem pedig profán ismeretekre tanitani; de bizonyosan befolyt legalább negativ módon, a mennyiben a szerzőt tisztán profán dolgokban is megőrizte minden botlástól. Ezt követeli a kinyilatkoztatás méltósága és tekintélye. Mert ha a szentirás még tisztán profán kérdésekben is hamisat állitana, a tévedés, vagy hazugság vádja Istent, a principalis auctort illetné s egyszermindenkorra oda volna a szentirás minden isteni tekintélye vallás és erkölcs dolgában is. — Tehát ámbár a chronologia kétségkivül nem „res fidei et morum“ s azért valószinüleg nem volt *positive* inspirálva: mégis téves vagy hamis, midőn azt a szentiró megirta, nem lehetett.

3. Egészen más kérdés az, hogy a szentirási szöveg, amint az *ma* közkézen forog, chronologiai hibáktól ment-e. Erre már tagadó választ kell adnunk.[1] Bizonyságunk a különféle szövegek és forditások számainak eltérése, mely-

[1] „Les chiffres, qui se lisaient dans les originaux étaient certainement corrects, mais Dieu a permis que des erreurs de copiste se soient glissées dans les chiffres de la Bible, comme dans tous les autres livres de l'antiquité.“ — mondja Vigouroux La Bible et les découvertes, 1885. Paris. VI. k. 30 l.

ből kitünik, hogy vagy egyik vagy másik szöveg, vagy valamennyi változást szenvedett. Megjegyzendő azonban:

a) hogy a szentirási szövegben ma előforduló kortani eltérések és hibák nem a szerzők hibája folytán csusztak be, hanem kritikai okokból eredtek a szöveg sokszorozása közben. „Les chiffres primitifs du texte hebreu étaient sans doute parfaitement exacts. Mais suivant toute apparence des scribes negligents ont d'âge en âge altéré ces chiffres dans un grand nombre de manuscrits," — mondja Valroger.[1] Hasonlóképen nyilatkozik Knabenbauer S. J.: „Der inspirirte Schriftsteller allerdings erfreut sich eines solchen Beistandes von Seiten Gottes, dass er nichts Falsches berichten wird; — aber der Abschreiber . . . hat keinen aussergewöhnlichen Gnadenbeistand, der ihn verhinderte, beim Abschreiben entweder falsch zu sehen oder zu hören, ähnliche Buchstaben unter einander zu verwechseln, hie und da etwas auszulassen und was dergleichen allbekante Fehler der Copisten sind.[2]

b) Az anyaszentegyház ugyan tanuskodik a szent könyvek épségéről, (integritas) de csak a dogmaticus és erkölcsi tartalomra nézve, legalább a chronologiai adatok épsége mellett bizonyára nem. A szent könyvek dogmaticus épségének fenntartása rendkivüli, természetfölötti, isteni mü; már pedig Isten természetfölötti módon csak az emberi nem üdvössége érdekében müködik, nem pedig, hogy a tudománynak szolgálatot tegyen.

Ezek előre bocsátása után I. tartsunk szemlét a különböző szentirási szövegnek az emberi nem korára vonatkozó chronologiai adatai felett.

II. Lássuk mit szól az egyházi hagyomány s az egyház e kérdéshez; mert katholikus embernek a szentirás magyarázásában mindig tekintettel kell lenni a hagyomány és az egyház szavára.

III. Miután igy a szentirás és egyházi hagyomány

[1] L'âge du monde et de l'homme. Paris, 1869. 69. l.

[2] Stimmen aus M. Laach. 1874. I. 358. l.

adataival megismerkedtünk, megfogjuk vizsgálni, hogy minő tekintélye van a különféle szentirási számadatoknak, általában: a szentiráson alapuló időszámitásnak.

I. RÉSZ.

I. A szentirási időszámitás.

Az ember teremtésétől a vizözönig.

E korszak tartama a vizözön előtti ősatyák nemzetség tábláiból volna meghatározható, ha szerencsétlenségre éppen a nemzetségtáblák számaiban a legtekintélyesebb szentirási szövegek jelentékeny eltérést nem mutatnának. Igy azonban tág tér nyilik a véleményekre.

Már I. Móz. 4. 17—22. fel van sorolva Kain utódainak nemzetségtáblája, de chronologia nélkül, miért is annak tárgyunknál mi hasznát se veszszük. Van azonban I. Móz. 5, 3—31 egy nemzetségtábla, melynek minden egyes tagjáról meg van mondva, hány éves volt midőn fia született; igy tehát az egyes ősatyáknak fiuk születése előtti éveit összeadva, a vizözönig terjedő időszak hosszát ki lehet számitani. Felvilágositásul közöljük a héber szöveg nyomán összeállitott következő táblázatot:

Ádám	130	éves	korában	születik	Seth,
Seth	105	„	„	„	Enos,
Enos	90	„	„	„	Kainan,
Kainan	70	„	„	„	Malaleel,
Malaleel	65	„	„	„	Jared,
Jared	162	„	„	„	Henoch,
Henoch	65	„	„	„	Mathusala,
Mathusala	187	„	„	„	Lamech,
Lamech	182	„	„	„	Noë.

Tehát 1056 év telt el Noë születéseig, mihez ha Noë 600 évét, melyet a vizözönig átélt, hozzá adjuk, azt találjuk, hogy a vizözön Ádám teremtése után *1656. évben történt a héber szöveg s az ennek nyomán készült Vulgata szerint.*

Jelentékeny összegben eltér ettől az *alexandriai görög fordításból* hasonló uton nyert évszám.

Itt ugy találjuk, hogy az ősatyák fiuk születése előtti éveinek számai az első öt nemzedékben (Ádámtól Malaleelig) valamint a hetedik ősatyánál (Hénochnál) 100 évvel nagyobb mint a héber szövegben; a hatodik ősatyánál (Járednél) változatlan; a nyolczadiknál (Mathusalánál) 20 évvel kisebb; a kilenczediknél (Lamechnél) 6 évvel nagyobb. Ha tehát az ősatyáknak fiuk születése előtti éveit — a Septuaginta fordítás szerint — összeadjuk, 1642 évet nyerünk Noë születéseig; mihez Noë 600 évét hozzá adva, a vizözönig 2242 év telt volna el.[1]

Mindkét szövegtől eltér a *Samariai héber szöveg* számitása. E szerint midőn fia született volt Ádám 130 éves, Seth 105 éves, Enos 90 éves, Kainan 70 éves, Malaleel 65 éves, Jared 62 éves, Henoch 65 éves, Mathusala 67 éves, Lamech 53 éves; tehát Lamech fiának Noënak születéseig eltelt 707 év, melyhez Noe 600 évét hozzá adva a vizözön az ember teremtése után *1307. évben* történt volna.

A vizözöntől Ábrahám születéséig.

Még nagyobb a szentirási szövegek eltérése a vizözöntől Ábrahám születéseig terjedő időszak hosszaságának meghatározásában.

Itt ismét alapul szolgál Noe utódainak I. Móz. 11, 10–27 közlött nemzetségtáblája. (Ezzel parallel hely I. Krón. 1. a hol azonban a számok hiányzanak) Móz. I. könyve 11. fejezetéből a fentebbi táblázat mintájára következő nemzetség tábla állitható össze a *héber szöveg* szerint.

A vizözön után 2 évvel születik[2] Arphaxad.
Arphaxad 35 évében születik Sale,
Sale 30 „ „ Heber,

[1] Némely régi irók hasonlóképen a LXX. (a Septuaginta fordítást rövidség okáért igy jelezzük) fordítás alexandriai codexe nyomán 2256 évet számitanak.

[2] A „genuit" szó itt általában ily értelemben veendő.

Heber	34	évében	születik	Phaleg,
Phaleg	30	„	„	Reu (Ragan),
Reu	32	„	„	Sarug,
Sarug	30	„	„	Nachor,
Nachor	29	„	„	Tare,
Tare	70	„	„	Abram.

Tehát 292 *évvel a vizözön után születik Abram.*

Azonban a Genesis több ide vonatkozó helyének összevetéséből valószinü, hogy Abram atyjának nem *hetvenedik*, hanem legalább is *százharminczadik* évében születetett.

Ugyanis I. Móz. 11, 31. olvassuk, hogy Tare fiával Abrammal s unokájával Lottal — Aran fiával — a chaldeai Ur városból Kanaan felé tartván, utközben Haran városban (Aram-Naharaim vagyis Mesopotamiában) ideiglenesen megtelepedett s ugyanott Tare meg is halt, élete 205. évében — mint I. Móz. 11, 32 és Ap. Csel. 7, 2-ből kitünik.

Szintén Móz. I. könyve 12. fejezetének elején olvassuk, hogy Ábrahám Isten parancsára Haranból csakugyan Kanaanba költözött. (V. ö Józ. 24, 2. II. Esdr. 9, 7. Judith 5, 6. Ap. csel. 7, 2.) De I. Móz. 12, 4.-ből tudjuk, hogy Ábrahám csak 75 éves volt, midőn Haranból Kanaanba költözött. Tehát — feltéve a nekünk legkedvezőtlenebb esetet, — hogy Ábrahám mindjárt atyja halála után kiköltözött Haranból: még akkor is atyja életének nem 70, hanem 130 évében kellett születnie. Innen tárgyunkra nézve nyilván az következik, hogy Ábrahám a vizözön után *nem 292., hanem legalább 352. évben született*, még a héber szöveg adatai szerint is.[1]

De hogy egyeztessük ezt meg I. Móz. 11, 26. versével, a hol határozottan Tare életének 70 évére tétetik Abram, Nachor és Aran születése?

Fel kell tennünk, hogy nem mind a három ez évben

[1] Ezt már Calmet észrevette, (Dictionarium bibl. ed. Augustae Vind. 1759. 42. l.) s hogy az ellenmondást megszüntesse, állitólag a samariai szöveg nyomán feltételezi, hogy Tare nem 205, hanem csak 145 évig élt.

született, hanem csak a legidősebb, a többiek csak később. Az sem bizonyos, hogy Abram volt a három közt legidősebb, daczára annak, hogy első helyen emlittetik. Ugyanis a szentirásnak szokása több testvér közül azt, a melyik a következő történetre legfontosabb személy, *bátyjai* előtt sorolni fel. Könnyen történhetett ez a szóban forgó helyen is, s igy *történt* valószinü abból, mert máskép az idézett helyek egymással ki nem egyeztethetők, legfeljebb ha a számok megrontására gondolunk.

A *LXX. forditás* is közli I. Móz. 11, 11—27. Ábrahám őseinek nemzetségtábláját a következő eltérésekkel: a) Arphaxad és Sale közt egy Kainan nevü ősatyát emlit, a ki életének 130. évében nemzé Salét. b) Arphaxadtól Saruchig minden egyes ősatya nemzés előtt éveit 100 évvel magasabbra teszi, mint a héber szöveg. c) Nachorról mondja, hogy élete 179. (más kiadások szerint 79.) évében nemzé Tarét. Ezen adatok szerint tehát *Ábrahám született 1172.* (vagy 1072.) évben a vizözön után; ha pedig a fentebb mondottak nyomán felteszszük, hogy Ábrahám születése atyja életének nem 70., hanem legalább 130. évére esett: akkor ugyancsak Ábrahám születése a *vizözön után 1232.* (vagy 1132.) évben történt a LXX. forditás szerint.

A *samariai szöveg* ide vágó adatai általában megegyeznek a LXX. adataival, kivéve, hogy a) Kainan ősatyát nem emlitik; b) Nachor 79. évére teszik Tare születését — a LXX. szöveg némely kiadásaival. E szöveg szerint tehát Ábrahám született volna *a vizözön után 942.* évben, vagy ha atyja életének 130. évében, akkor *1002.* évben a vizözön után.

Ábrahám születésétől az Egyptomból való kiköltözésig.

A héber szöveg és Vulgata szerint I. Móz. 17, 17. és 21, 5 verséből kitünik, hogy Ábrahám 100 éves volt, midőn Isaac született.

I. Móz. 25, 26 szerint: Isaac 60 éves volt, midőn Jákob született.

I. Móz. 47, 28. szerint: Jákob 130 éves volt, midőn Egyptomba költözött.

Tehát 290 év telt el Ábrahám születésétől, Jákob családjának Egyptomba jöttéig. Ebben a héber szöveggel megegyez a *LXX. fordítás és a samariai szöveg is.*[1]

Az a kérdés már most, meddig tartott a zsidók Egyptomban való tartózkodása.

Megfelel erre II. Móz. 12, 40.: „Habitatio autem filiorum Israel, quâ (qui) manserunt in Aegypto fuit quadringentorum triginta annorum.“ — Megerősitik e számot a szentirás egyéb helyei is. Igy I. Móz. 15, 13. a hol Isten Ábrahámnak megigéri, hogy utódai 400 évig (kerek szám) lesznek idegen földön. — Továbbá Judith 5, 9. Achior moabita fejedelem Holofernes előtt vázolva a zsidó nép történetét, annak egyptomi tartózkodását 400 évre teszi. — Ugyanezt állitja szent István vértanu a zsidó történelemben bizonyára nem járatlan synedrium előtt a nélkül, hogy valaki neki ellentmondana. (Ap. csel. 7, 6.)

Jelentékenyen különböző adattal találkozunk azonban a *LXX. fordításban* s a vele itt megegyező *samariai héber szövegben.* II. Móz. 12, 40. verse a LXX. után leg-

[1] Ábrahám korára nézve két igen érdekes synchronismust szoktak felhozni.

II. Usurtasen (XII. dyn.) Farao egyik főhivatalnokának Chnumhotepnek sirjában találtak egy képet, mely bebocsátást kérő semitákat ábrázol; legalább a felirat, az arczvonások, a ruházat és a hozott ajándékok palaestinai nomád semitákra vallanak. Sokan e képben Ábrahámnak az éhség elől Egyptomba menekülő családját sejtik. — Hasonlóképen Chodorlahomor elamita királyt, ki több, mezopotamiai fejedelemmel szövetkezve a chanaanita fejedelmeket legyőzte és Lótot fogságba hurczolta, s kit éppen azért Ábrahám haddal támadott meg és legyőzött: általában azonositják Kudur-Lagamara elami királylyal, ki valószinüleg 2100—2200. körül Kr. e. uralkodott egész Mesopotamia felett. (V. ö. Fr. Hommel, die semitischen Völker und Sprachen, Leipzig, 1883. I. 117—118. ll.)

Azonban az első synchronismusban az Ábrahámmal való azonosság csak gyanitás, a chronologia pedig mindkét synchronismusnál nagyon ingatag; s jóllehet a szentirásból alkotott időszámitással a lényegben összevág, annak megvilágitására vagy éppen Ábrahám idejének pontos chronologiai meghatározására nem szolgálhat.

hivebben visszaadható latinul a következő módon: „Habitatio autem filiorum Israel, quam (!!) habitabant in terra Aegypti et in terra Kanaan: 430 anni.“ Mivel máshonnan tudjuk, hogy Ábrahám, Isaac és Jákob együttvéve 215 évig tartózkodtak Kánaánban: a LXX. fordítás szerint az Egyptomban való tartózkodásra csak 215 évet kapunk.

De lássuk a parallel helyeket, talán megvilágitják a dolgot.

I. Móz. 15, 13. a LXX. fordításban is a héber szövegnek kedvez; Judith 5, 9.-ben a LXX. fordítás a számot nem emliti. A mi az uj-szövetségi szentirást illeti, mig Ap. csel. 7, 6. a héber szöveg mellett, addig Gal. 3, 16—17. a LXX. fordítás mellett szól.

A chald paraphrasis (Targum Jonathani) II. Móz. 12, 40. verséhez a zsidók Egyptomban való tartózkodása idejét 30 évhetedre, vagyis 210 évre teszi. Ábrahám meghivásától pedig 430 évet számit.

A görög[1], samariai és chald szöveg e kisebb számait látszik megerősiteni Mózes őseinek nemzetség-táblája az eredeti szövegben is. Ha Mózes őseinek nemzés előtti éveit Lévitől számitva összeadjuk s ehhez Mózes 80 évét hozzá adjuk, az összegnek meg kellene egyezni az egyptomi tartózkodás idejével s tényleg meg is közeliti az a LXX. fordítás 215 évét, mint az alább (a III. részben) közlött adatokból kitünik. Azonban egyrészt alapos okaink vannak e nemzetség-táblák teljességében kételkedni — mint alább ki fogom mutatni; — másrészt teljesen osztom ama — Riehmnél[2] kifejezett gyanut, hogy a hetven fordító, vagy már előbb mások, az eredeti szö-

[1] P. Brucker (La controverse et le Contemp. folyóirat 1886. szept. 103. l.) azt állitja, hogy e szavak: „et in terra Kanaan“ nem találhatók a LXX. minden régi codexében.

[2] Handwörterbuch des biblischen Alterthums. Bielefeld-Leipzig. 1884. II. K. 1825. l.

veg 430 évét éppen azért röviditették meg, hogy azt Mózes nemzetség-táblájával összhangzásba hozzák.[1]

Megoszolván tehát a szentirási bizonyságok, pro et contra lehet érvelni. Mi az egyptomi történelem synchronismusaira való tekintetből hajlandók vagyunk itt a héber szöveg adatának a LXX. felett előnyt adni; okaink a következők:

I. Zoan-Tanis városban találtak II. Ramses (XIX. dyn.) idejéből egy feliratot, melyen a következő adat olvasható: „mezori hónap 4-én Nub király 400 évében.“ Nub vagy Nubti hykschos király volt,[2] és pedig minden valószinüség szerint a hykschos korszak vége felé uralkodott. — Mivel pedig a zsidók kivonulása közönséges feltevés szerint a II. Ramses után közvetlenül következő időbe esik: a Nub királytól II. Ramsesig számitott 400 év egészen vagy legnagyobbrészt a zsidók egyptomi tartózkodásának idején belül esik. Ez tehát a héber szöveg számát igazolná.[3]

II. Alább kifejtendő okokból valószinü, hogy a zsidók a velük rokon hykschosok uralma alatt jöttek Egyptomba. Az uj ellenséges dynastia tehát bizonyára a pásztor királyokat kiüző XVIII. dynastia, — vagy mivel a zsidók elnyomatása ugy látszik, hogy nem tartott több századon át, — a XIX. dynastia. Azonban mindenesetre az egyptomi tartózkodás idejére esik az egész XVIII. dynastia; továbbá a hykschos uralom alatt és a XIX. dyn. alatt Egyptomban töltött idő. Már pedig ezen időszak hossza — akár Manetho kivonatolóit, akár az egyptomi emlékeket kérdezzük meg, — 400 évnél kevesebbre nem tehető. — Ugyanezen eredményre jutunk, ha a XVIII. dynastia kezdetének és a kivonulásnak absolut datumára nézve az egyptologusokat megkérdezzük.

---

[1] Hogy e helyen a héber szövegben olvasható számnak kell előnyt adni, azt terjedelmesen és igen ügyesen bizonyitja Brucker i. h. (szept. füz.) 101—111. lapon.

[2] V. ö. Wiedemann, Aegyptische Geschichte, Gotha, 1884. 295. l.

[3] V. ö. Brugsch, Geschichte Aegyptens, Leipzig, 1877. 242—3. l.

A XVIII. dynastia kezdetét Brugsch 1706-ra (máshol 1700-ra), Unger 1796-ra, Mariette 1703-ra, Champollion-Figeac 1822-re teszi,[1] mig a zsidók Egyptomból való kivonulását körülbelül 1300-ra teszik.[2] A két szám közti különbség körülbelül 400, a mi megfelelne az egyptomi tartózkodásnak.

Az Egyptomból való kiköltözéstől a templomépitésig.

A Királyok III. 6, 1. és II. Krón. 3, 2. szerint Salamon a templom épitését megkezdette uralkodása negyedik évében. Hogy pedig ezen időpont mily távol esik az Egyptomból való kiköltözéstől, megtudjuk III. Kir. 6, 1. verséből. — Azonban e versben ismét eltér a héber szövegtől a LXX. forditás. A héber szövegben és Vulgatában 480 évet, a LXX. forditásban 440 évet olvasunk.

Növeli a zürzavart a Birák könyve, mely megemliti minden egyes Biró kormányzási idejét s a megelőző vagy következő béke vagy szolgaság tartamát. Ha e számokat összeadjuk, az összeg ugy a héber szövegben (480) mint a LXX. forditásban olvasható számot (440) messze tulhaladja, mint a következő táblából kitünik:

Josue halála után Chusan Rasathaim Mesopotamia királya uralkodott (Bir. 3, 8.)			8	évig.
Othoniel (Bir. 3, 11.)	40	évig[3]	—	„
Eglon Moabita király (Bir. 3, 14.)	—	„	18	„
Aod és utána béke (Bir. 3, 30.)	80	„	—	„
Samgar (Bir. 3, 31.) rövid ideig	—	„	—	„
Jabin Asor királya (Bir. 4, 3.)	—	„	20	„

[1] Wiedemann Aegy. Gesch. II. 732—3 l. Azonban Bunsen 1625-re teszi. Lepsius 1591-re. De Lepsius az egyptomi tartózkodás idejét erőszakosan röviditi meg.

[2] Részemről ezen absolut datumokat nem osztom, s itt csakis a számok közti különbségre fektetek sulyt.

[3] Eusebius szerint (Praep. ev. x. 14.) 50 vagy (Chron. arm.) 60 évig.

Barak Deborával (Bir. 5, 32.)	40	évig.	—	évig.
Madianiták (Bir. 6, 1.)	—	„	7	„
Gideon (Bir. 8, 28.)	40	„	—	„
Abimelech (Bir. 9, 22.)	3	„	—	„
Thola (Bir. 10, 2.)	23	„	—	„
Jair (Bir. 10, 3.)	22	„	—	„
Ammoniták (Bir. 10, 8.)	—	„	18	„
Jephte (Bir. 12, 7.)	6	„	—	„
Ahesan (Bir. 12, 9.)	7	„	—	„
Ahialon (Bir. 12, 11.)	10	„	—	„
Abdon (Bir. 12, 14.)	8	„	—	„
Philistheusok (Bir. 13, 1.)	—	„	40[1]	„
Samson (Bir. 15, 20.)	20	„	—	„
Heli (I. Kir. 4, 18.)	40[2]	„	—	„

Sámuel kormányzási idejének tartama bizonytalan, de a Kir. I. könyvéből valószinü, hogy legalább

	40[3]	évig	—	évig.
Saul (Ap. csel. 13, 21. Jos. Fl. Ant. VI. 14.)	40[3]	„	—	„
Dávid (II. Kir. 5, 4. III. Kir. 2, 11.)	40	„	—	„
Salamon 4-ik évében épült a templom	4	„	—	„
	463	év	+ 111	év.

A birák előtti korszak tartama egy kissé bizonytalan. Hogy a zsidók 40 évig voltak a pusztában, tudjuk; de Josue vezérkedésének tartamáról a szentirás nem szól s a régi irók nem egyeznek meg. Többnyire 27 és 30 év közt ingadoznak.[4] — Éppen ily kevéssé bizonyos a Josue és Otoniel közötti időszak hossza. Hogy csak a Bir. 3, 8. emlitett 8 év esett-e közbe vagy ennél több, eldönteni nem lehet. Mindenesetre merésznek tartom Reusch nézetét, a ki[5] a Josue vezérségétől Othonielig terjedő időszak hosszát *60* évre teszi. Mi tegyük azt a minimumra 8 évre.

[1] Chron. arm. szerint 20 évig.

[2] LXX. szerint 20 évig.

[3] Mások mindkettőt 20 évre teszik.

[4] Josue életkorának (Józ. 24, 29.) Kaleb életkorával (Józ. 14, 7. 10.) való combinatiója ezt megerősiteni látszik. — A Josuera következő vének uralma ugy látszik nem sokáig tartott. (Bir. 2, 10.)

[5] Szentirás és természet ford. pesti növ. paps. 396. l.

Tehát az Egyptomból való kijöveteltől Josueig eltelt 40 év; Josue vezérkedett 30 évig. (Euseb, Praep. ev. X, 14.) Ha e 70 évet a fentebbi számhoz adjuk, a kérdéses időszak hossza lesz 463 + 70 + 111 = 644 év.

Ap. csel. 13, 20. találunk egy adatot, melyet némelyek ugy értenek, hogy az apostol Palaestina elfoglalásától Sámuelig 450 évet számit, ha ehhez a Palaestina felosztása előtti 70 évet, Sámuel 40 (?) évét s a Sámuel utáni időt (84 év) hozzáadjuk, 644 évet kapunk, ami meglepően összevágna a Bir. könyvének adataiból nyert számmal. Mivel azonban az Ap. csel.-ben emlitett 450 év meggyőződésünk szerint nem a Birák korára, hanem Ábrahám hivatásától, vagy ami még valószinübb Isaac feláldoztatásától Palaestina felosztásáig terjedő időszakra vonatkozik, itt komolyan számitásba nem jöhet.

Ily módon csupán két adat: a Kir. III. könyvének (6, 1) adata és a Birák könyve számainak összeadásából eredő adat olyan, melyeknek tekintélye komoly vita tárgyát képezheti és képezi. Több hypothesis létezik azok tekintélyének megállapitása, illetőleg azok kiegyeztetése körül.

1. Némelyek szerint III. Kir. 6, 1. foglalt szám ugy a héber szövegben mint a LXX-ben meg van rontva. Ezt védi pl: Reusch[1] s hivatkozik arra, hogy e szám „480" hapax legomenon, azaz: a szentirásban csak egyszer fordul elő, tehát ha megromlott, nem lehetett a parallel helyekből kijavitani. Hasonlóképen Raska[2] ugy a héber szöveg 480 évét mint a LXX. 440 évét 540-ből származtatja, a héber szövegben számokat jelző betük összetévesztéséből s a másolók erroneum iudiciumából. Magyarázata azonban nagyon erőltetett.

2. Mások a Kir. III. könyvének adatát 12 nemzedéknek (40 évével) megfelelő, mesterségesen alkotott szám-

[1] I. m. 396. l.

[2] Die chronologie der Bibel. Wien, 1878. 35. l.

nak tekintik (12 × 40 = 480.) — Igy Röckerath, Bunsen, Lepsius, Bertheau.[1]

3. Mások a Kir. III. k. adatát védik s a Birák könyvében foglalt számokat különféle forrásokból compilált s megbizhatlan adatoknak tekintik. Igy Ewald, kit Schäfer[2] idéz. A föltevés nem éppen absurd, de nehéz volna azt bebizonyitani.

4. Ujabb időben többen Eusebius[3] s más régi keresztény és zsidó irók nyomán azt vitatják, hogy a Birák könyvében a szolgaság évei a béke éveiben bennfoglaltatnak. Mivel pedig a szolgaság évei 111 évet tesznek ki, az egész korszak ennyivel volna megröviditendő. Az igy megmaradt 533 évet különféle önkényes föltevések által 480 évre olvasztják le. Erre azonban Schäferrel[4] csak annyit jegyzünk meg, hogy a szöveg elég világosan megkülönbözteti a szolgaság éveit a béke éveitől s kimondja, hogy egyik a másikra következett.

5. Egy más ujabb hypothesis felteszi, hogy némely birák egyidejüleg kormányoztak Palaestina különböző részeiben, tehát a liber iudicum chronologiájának némely része parallel.[5] De e nézet is nehezen egyeztethető meg a szentirási szöveggel. Maga Schäfer még néhány jelentéktelenebb hypothesis előadása után saját véleményét terjeszti elő a következőkben:

6. Kétféle chronologiája van e korszaknak: egy pontos, mely annak hosszát 480 évre teszi, s egy kevésbé pontos: a Birák könyvében. Az utóbbiban sokszor (hétszer[6]) előfordul a negyvenes szám, miből valószinü, hogy ez kerekszám, mely egy nemzedéket jelent.

---

[1] V. ö. Schäfer, „Die biblische Chronologie vom Auszuge bis zum Beginne des babyl Exils." Münster, 1879. 68—71. lap — a hol e hypothesis beható czáfolatban részesül.

[2] I. m. 71. lapján.

[3] Chron. arm. ed. Migne, opp. Eusebii t. I. col. 168.

[4] I. m. 72. l.

[5] V. ö. Schäfer i. m. 73. l.

[6] Csak ötször.

(Valószinü, hogy az egy nemzedéken át tartó pusztai bolyongás 40 évére való tekintettel s még inkább, mert a 40 szent szám volt, a zsidók régebben csakugyan 40 évet számitottak egy nemzedékre.) Mivel pedig tényleg egy nemzedék csak 30—33 évre terjed, minden 40 év helyett ennyit kellene tenni s igy a kérdéses időszak 100—120 évvel megrövidülne, s a Birák könyvének és Kir. III. könyvének idevonatkozó adatai közt az összhang helyre állana. De a hypothesis valamennyi közt talán legerőltetettebb s legkevésbé valószinü.

Már maga a nézeteltérés s még inkább az egyes szerzők érvei pro et contra mutatják, hogy e kérdés a tudomány mai álláspontján a szentirástanból el nem dönthető. Sokan tehát az egyptologiához fordultak s jóllehet e kérdést annak világánál sem dönthették el — mert mint mindjárt látni fogjuk az egyptomi történetből is lehet pro et contra érveket hozni fel; — de annyit elértek, hogy ma a tudósok legnagyobb része a Kir. III. 6. 1. közlött számnak (480) ad előnyt. E kérdés fontossága azonban bővebb megvilágitást igényel.

Az Egyptomból való kimenet ideje az egyptologia világánál.

A szóban forgó időszak egyik határpontja a templomépités, másik az Egyptomból való kiköltözés.

A templomépités idejét közelitőleg — 20—30 évnyi ingadozással[1] — meg tudjuk határozni; ha tehát e korszak másik végpontját, az exodus idejét is sikerül legalább közelitő pontossággal megállapitani: ez által közelitőleg adva lesz e korszak tartama is. Ily meghatározásokra nézve csakugyan több kisérlet történt; bizonyosságra azonban még ez ideig nem juthattunk. Még mindig kétes, melyek az egyidejü események s az egyidejü

[1] Némelyek Salamon halálának idejét 929-re (Brandes) vagy 932-re (Neteler) teszik, s igy félszázaddal eltérnek az eddig bevett számitástól. Azonban nézetüket sem a szentirási chronologia, sem a profán történelem synchronismusa nem támogatja.

faraók; és az exodussal közönségesen egyidejünek tartott faraók (II. Ramses vagy utódja) absolut korának meghatározása még a legnagyobb egyptologusok közt vita tárgyát képezi. — Minden ide vágó combinatio alapját Manetho, Kr. e. a III. században élt egyptomi pap és történetirónak Josephus Flavius által[1] fenntartott elbeszélése képezi, melyet azért jónak látok itt terjedelmesebben megismertetni.

Manetho beszéli, hogy bizonyos nép (homines ignobili genere) keletről Timaos[2] egyptomi király alatt betört Egyptomba, azt (facile et sine bello) meghóditotta, s ott kegyetlen pusztitást vitt véghez. Azután saját kebeléből egyet királylyá tett, kinek neve volt Salatis.

Ez Memphisben tartózkodott, a felső és alsó provinciát adózóvá tette, s kivált keleten várakat épittetett az Assyrok ellen. Avaris városát megerősitvén, abban nagy hadsereget (240,000 embert) helyezett el. Uralkodott tizenkilencz évig. Utána uralkodtak: Baeon 44 évig, Apachnas 36 évig és 7 hónapig, Aposis (vagy Apochis) 61 évig, Samnas (Janias) 50 évig, Ases (Assis) 49 évig. A nép neve volt hyksos, vagyis pásztorkirályok (vagy fogolypásztorok,[3]) mert hyk a szent nyelven királyt (vagy foglyot,) sos pedig pásztort jelent. Némelyek őket araboknak tartják. Mondja, hogy Egyptomot hatalmukban tartották 511 évig. — Azután a thebaisi királyok (Alisphragmuthosis[4] és fia Thumosis vagy Themusis) ellenök hadat inditottak, mely soká tartott; végre Avaris városába szoritották őket, s ott ostrom alá vették. Nem tudván a várost bevenni, kiegyeztek az ostromlottakkal ugy, hogy ezek elhagyva Egyptomot, a hova tetszik oda menjenek bántódás nélkül. Akkor családjukkal és vagyo-

---

[1] Contra App. I. ed. Coloniens Opp. Jos. Fl. 1961. col. 1039. seqq.

[2] E szót többen köznévnek veszik, s honorabilisnak forditják.

[3] A hykschos szó utóbbi értelmezését ma általában elvetik. L. Wiedemann i. m. 285. s k. l.

[4] Eusebiusnál Misphragmuthosis.

nukkal 240,000-en a pusztán át Syriába mentek, s Jeruzsálemet alapitották.

Ugyancsak Josephus Manetho után alább beszéli,[1] hogy Amenophis egyptomi király országából a poklosokat és egyéb tisztátalanokat a Nilustól keletre fekvő kőbányákba küldötte kényszermunkára, miután egy hasonnevü próféta elhitette vele, hogy csak ugy lesz „istenlátó" — a mi lenni kivánt, — ha azoktól országát megszabaditja. Később kérelmükre oda adta nekik Avaris városát. Elfoglalván ezt, vezérül választották Osarsiphus Heliopolisból (Hieropolisból) való papot, ki nekik törvényt adott, mely szerint isteneket ne imádjanak, az egyptomiak által szenteknek tartott állatoktól ne tartózkodjanak, hanem azokat áldozzák és egyék, s idegenekkel ne érintkezzenek. Miután ezen és más, az egyptomi szokásokkal egészen ellenkező törvényeket adott nekik, felépittette velök a város falait, s előkészitette őket a háborura Amenophis király ellen. Maga követeket küldött Jeruzsálem városába a Themusis által kiüzött pásztorokhoz, s őket Egyptom ellen segitségül hivta. Akkor azok mintegy 200,000-en Avarisba jöttek. Amenophis király is sereget gyüjtött, öt éves fiát Sethot, ki atyjáról máskép Ramsesnek is hivatik, barátjához az aethiopiai királyhoz küldötte, s 300,000 emberrel hadba indult; de mivel ugy hitte hogy az istenek ellen harczol, még az ütközet előtt visszatért Memphisbe, s onnan seregestül az aethiop királyhoz menekült s ott volt 13 évig. — Ez alatt a solymiták és tisztátalanok gyalázatosan bántak a lakosokkal; a városokat és falvakat felégették; s nem elég, hogy a szentélyeket és istenképeket megbecstelenitették, hanem felhasználták a megsüthető szent állatokat, s papokkal és prófétákkal vágatták le azokat. Mondják (λέγεται), hogy az a pap, ki nekik törvényt adott, heliopolisi születésü s Osarsiph nevü volt, s miután hozzájuk pártolt, Mósesnek neveztetett. Ezt beszélik az egyptomiak a zsidókról, — teszi hozzá Josephus.

[1] Contr. App. I. ed. colon. 1691. opp. Jos. Fl. col. 1052.

Később — mondja Manetho tovább — Amenophis nagy sereggel visszatérvén, fiával Rampsessel együtt a pásztorokkal és tisztátalanokkal megütközött, őket legyőzte s a többit Syria határáig üldözte.[1]

Manetho itt nyilván két eseményt közöl. *Az a kérdés, azok egyike vagy másika a zsidókra vonatkozik-e; s ettől függ a chronologiai kérdés: mikorra esik a kivonulás.* S csakugyan Manetho e helyének alapján három vélemény jött létre.

1. Némelyek a zsidókat tartják hykschosoknak. E nézetben volt már Josephus Flavius,[2] kit követnek a régi zsidó tudósok általában, igy akarván emelni nemzetük dicsőségét. Több szentatya és régi egyházi iró ezt tartotta; sőt ezt tartják még ujabb időben is néhányan.

2. Mások szerint a zsidóknak semmi közük nem volt a hykschosokkal; mert ezeket már a zsidók Egyiptomba jövetele előtt onnan ki is üzték.

3. Jelenleg általános azon vélemény, hogy *Israel fiai a pásztorkirályok alatt jöttek Egyptomba, s valamely erre következő bennszülött dynastia alatt mentek ki.*

Hogy a pásztorkirályok zsidók lettek volna, azt ma általában tagadják s megczáfolja azt először is *a chrono-*

[1] A görög és római iróknál is találunk hasonló elbeszéléseket. Igy Trogus Pompejusnál, Strabonál, Lysimachusnál s Tacitusnál, melyeket közöl Duncker. Az ó-kor története, magy. akad. kiad. I. k. 348—55 lap. — Azonban legérdekesebb elbeszélés olvasható Diodornál, melyet abderai Hecataeus (I. Ptolomaeus kortársa) után közöl. A leirás egészen hasonló a Manethoéhoz; csakhogy sokkal határozottabban ki van emelve az, hogy a kiüzött idegenek a zsidók ősei voltak. — Diodor szövegét forditásban lásd Dunckernél i. m. 346. s k. lapján.

[2] Josephus hevesen kikel Manetho azon állitása ellen, mint ha az Amenophis által kiüzött poklosok és tisztátalanok a zsidók lettek volna. I. h. 1052—57. col.) Hivatkozik arra, hogy mig Manetho előbbi elbeszélésének forrását a „szent iratokat" (ἱερα γραμματα) megnevezi, utóbbi elbeszélését önvallomása szerint mesékből és szóhagyományokból (fabulis vulgaribus) vette; miért is Josephus ezt anilia deliramenta-nak és hazugságnak nevezi, vagy a zsidók ellenségeitől vett hirnek tartja. Josephus különös sulyt fektet arra, hogy Manetho szerint a poklosok és tisztátalanok *bennszülöttek voltak* s a lázadás és üldözés közben *elpusztultak.*

logia. Lauth szerint — kivel ebben a lényegre nézve legtöbben megegyeznek, — a hykschosok Salatis király vezérlete alatt Kr. e. 2100 körül jöttek be, s Apophis királyuk alatt 1840. körül Kr. e. Amosis (a XVIII. — diospolisi dynastia alapitója) által üzettek ki 260 évi uralom után.[1] — Az „apriu" nép pedig, mely alatt sokan a zsidókat értik, Mineptah (Menoptah, Merneptah) utolsó évében Móses (Hasarsiph vagy Salich) vezérlete alatt ment ki.[2] Továbbá igen helyesen jegyzi meg Wiedemann,[3] hogy a zsidók és hykschosok egész szerepe, melyet azok Egyptomban játszottak, a két nép azonositása ellen szól. A hykschosok Egyptomban *uralkodtak*, mig a zsidók József idejében is csak *alattvalók*, később meg éppen *szolgák* voltak. — Hasonlóképen mit sem tud a történelem a zsidók százados harczáról a bennszülött fejedelmek ellen. — Azon körülmény meg, hogy a pásztorok kiüzetésük után Jeruzsálemet alapitották, éppen a zsidókkal való azonosságuk ellen bizonyit; mert tudjuk, hogy Jeruzsálem a zsidók kivonulása előtt régen létezett, s azt is tudjuk, hogy Jeruzsálem (Sebus) várát a zsidók csak Kanaan elfoglalása után századokkal — Dávid alatt — keritették hatalmukba. — Ily formán az

---

[1] Champollion—Figeac szerint 1822-ben Kr. e. — L'Egypte ancienne. Paris 1863. 267. 274 és 295. lap.

[2] L. Lauth, Aus Aegyptens Vorzeit, Berlins, 1881. — 228. 238. 281—82. 18. 320. 332. lapon; és v. ö. ugyancsak Lauth müveit: Moses der Ebräer, Aegyptische choronologie, és Moses-Hosarsyphus-Salichus. — Nem hallgathatom azonban el, hogy sokan Lauth abbeli kisérleteit, hogy az exodus nyomait egyptomi emlékekben feltalálja, elhibázottaknak tartják. Igy Wiedemann. (I. m. 492. l.) — Az apriuk és zsidók azonosságát is, a mit Chabas és Lauth erősen védelmeznek, Brugsch (i. m. 582 l.) és Wiedemann (i. m. 491 l.) határozottan tagadják. Hivatkoznak arra, hogy az apriuk már III. Thutmes alatt (XVIII. dyn.) mint lovasok szerepelnek, s még III. és IV. Ramses alatt is Egyptomban vannak. Azonban lehetséges, hogy a zsidónép némely töredékei Egyptomban maradtak; vagy az is lehet, hogy a később Egyptomban talált apriuk nem zsidók, csak másféle semiták, a milyenek ugy a zsidók előtt, mint azok után Egyptomban nagy számmal laktak.

[3] I. m. 298. l.

egész hykschos — zsidó atyafiság a zsidó irók hiuságán s azon sejtelmen alapul, hogy a hykschosok valószinüleg nomád semiták voltak. Azonban a hykschosok idejében igen sok nomád nép volt; valamint a zsidókon kivül igen sok más semita is volt: s igy merész a következtetés, hogy a hykschosok nomád semiták — tehát zsidók.

De másrészt minden jel arra mutat, hogy Manetho poklosai és tisztátalanai alatt a zsidók értendők; csakhogy természetesen a szentirásban elbeszélt esemény egyptomi szempontból, a zsidók iránti megvetés és gyülölet hatása alatt van feldolgozva.

Mindazonáltal a zsidók és hykschosok is annyiban összeköttetésbe hozandók, hogy a nomád zsidók a szintén baromtenyésztő, s velük talán faj és nyelv tekintetében is rokon[1], pásztorkirályok alatt jöttek Egyptomba. Ez megmagyarázná a kedvező fogadtatást, melylyel ott találkoztak, s melyben valódi bennszülött egyptomi Dynastia az annyira utált pásztornépet még József érdemei daczára is alig részesitette volna. De megmagyarázza azt is, hogy miért támadták meg a trónjukat visszafoglalt bennszülött királyok oly elkeseredéssel a zsidókat; méltán féltek, hogy a szapora zsidó nép csakhamar felülkerekedik, s a pásztoruralom még sokkal élénkebb emlékezetben volt, hogysem annak ismétlődését a legbrutalisabb eszközökkel is megakadályozni készek ne lettek volna. Ha tehát Manetho elbeszélését az exodussal összevetjük, igen valószinü, hogy a zsidók ősei a pásztoruralom alatt mentek Egyptomba, s valamely bennszülött dynastia alatt (a XVIII. vagy XIX. alatt) vonultak ki. E körülményből méltán következtetünk a kivonulás idejére; azonban éppen az egyptomi chronologia bizonytalansága miatt a vélemények itt is megoszlanak.

1. Első vélemény az, hogy Jákob a pásztordynastia alatt (talán Apophis király idejében) ment Egyptomba,

[1] Brugsch szerint a hykschosok részben phoeniciaiak (charok) voltak, kik szeriate ősrégi idők óta megtelepedtek Egyptomban; részben nomád semiták (schasuk) vagy beduinok. (I. m. 207. sk. 217. sk. l.)

s utódai a XIX. dynastia alatt II. Ramses Miamun alatt nyomattak el és ennek utóda Mineptah (Menoptah, Mernoptah) alatt vonultak ki. Igy Champollion-Figeac, Ebers, De Rougé, Chabas, Lauth, Lepsius, Brugsch, Lenormant stb.[1] E vélemény hivei közül ismét

a) némelyek szerint II. Ramses uralkodott Kr. e. a XIV. században (Brugsch szerint 1333—1300., Lepsius szerint 1394—1328.); az exodus tehát II. Ramses utóda: I. Menoptah alatt, Kr. e. 1300 körül történt volna.

b) Mások II. Ramses korát tovább viszik vissza. Igy Lauth egész a XVI. századba Kr. e. (1577—1511.) s a kivonulás idejét Kr. e. 1492-re vagy 1491-re teszi.[2] E nézet érveit alább közlendem.

2. Másik vélemény azoké, kik a zsidók kivonulását már a XVIII. dynastia idejére teszik. Igy pl. Raska[3] III. Tutmest tartja az elnyomónak, s utódját II. Amenophist (Amen-hetep), ki némelyek szerint 1573—1565. uralkodott, az exodus fáraójának. Azonban meg kell vallanunk, hogy e nézet hivei sem számra, sem tekintélyre nem versenyezhetnek az előbbi nézet hiveivel. De viszont hangsulyozzuk azt, hogy e második nézet bár kevésbé valószinü, lehetetlennek vagy tarthatatlannak nem mondható.[4]

Mint látjuk, az egész vita a körül forog, először vajjon a zsidók mindjárt a XVIII. vagy csak a XIX. dynastia alatt mentek-e ki; másodszor, mikor uralkodtak e dynastiák, különösen II. Ramses és Menoptah. — Közvetve függ a megoldás attól is mikor üzettek ki a pásztorkirályok, mert ettől függ a XVIII. és XIX. dynastia chronologiája.

---

[1] V. ö. Vigouroux La Bible et les découvertes modernes. Paris, 1884—85. 4. kiad. II. k. 250. s k. l.

[2] Aus Aegyptens Vorzeit, 332. lap.

[3] I. m. 191. l.

[4] Wiedemann (i. m. 291. 493. s k. l.) a kivonulást a közvetlen III. Ramses előtti időre teszi, tehát körülbelül 1200-ra Kr. e. — De véleményével tudtomra egyedül áll.

Már pedig az első és második kérdésre még ez idő szerint határozott feleletet adni nem lehet, hanem csak közelitő, valószinü számitásokkal kell beérnünk,[1] — Épp igy a hykschosokról is van elég hypothesis, de kevés bizonyosság. Még az sincs eldöntve, hány pásztordynastia volt, s melyek voltak azok. Manetho kivonatolóinak adatai igen eltérők. A Vetus Chronicon és Eusebius szerint a XVII. a pásztordynastia, de az az előbbi szerint 103 évig, Eusebius szerint 106 évig uralkodott. Julius Africanus azt állitja, hogy a XVII-en kivül (melynek 153 évi uralmat tulajdonit) a XV. és XVI. is pásztordynastia lett volna. — S éppen itt hagynak bennünket cserben az egyptomi emlékek is. Az abydosi királytábla a XII. dynastiáról közvetlenül a XVIII-ra ugrik, pedig ezek közt Brugsch szerint[2] legalább 500 év fekszik. A hires turini papyrus királysorozata is éppen e pontban a leghiányosabb. — Az ujabb egyptologusok többnyire a XV. dynastiát tartják pásztordynastiának, de többen e mellett a XVI. és XVII-et is. Ismét mások szerint tulajdonképen a XVII. a pásztordynastia; a XV. és XVI. bennszülött, de a nomádoknak kedvező dynastiák, melyeket éppen ezért gúnyból neveztek el hikschosdynastiáknak. Az is kérdés, hogy a bennszülött és pásztordynastiák mind egymásra következtek-e, vagy részben együtt uralkodtak.[3] Ily körülmények közt nem csoda, ha a chronologiában is quot capita tot sensus.

Absolut bizonyosságról tehát mai nap még szó sem lehet, csupán véleményekről és hypothesisekről. És pedig a fent közölt három vélemény közül az a) alatti feltét-

---

[1] Bizonyitja ezt a szaktudósok által felállitott időszámitások eltérése. Maga Brugsch-Bey bevallja, hogy az egyptomi chronologia *csak* a XXVI. dynastia kezdetétől olyan, hogy kevés kivánni valót hagy hátra. (Geschicht Aegyptens, Leipzig, 1887. 36. lap.)

[2] I. m. 37. s. k.

[3] Brugsch szerint (i. m. 174. l.) a XV. és XVI. voltak a pásztordynastiák, melyekkel egyidejüleg uralkodott a XIII. és XVII. tebai törvényes, és a XIV. sachaui (xoita) törvénytelen bennszülött dynastia.

lenül elvetendő; a b) és 2) alatti mindegyike mellett lehet érvelni, legvalószinübb azonban a b) alatti vélemény.

Feltétlenül elvetendő mondom az a) alatti vélemény, mely szerint Kr. e. 1300. körül jöttek volna Egyptomból.

1. Mert határozottan ellenkezik ugy a Birák, mint a Kir. III. könyvének adataival. A Mózestől Salamonig lefolyt történetet három évszázad keretébe szoritani lehetetlen. Ha tehát teljesen bebizonyulna, hogy II. Ramses a XIV. században uralkodott, okvetlenül fel kellene adni azon állitást, hogy ő alatta a zsidók még Egyptomban lettek volna. Azonban

2. több jel arra mutat, hogy II. Ramses nem a XIV. században, hanem jóval előbb uralkodott, s az ujabban lábrakapott ellenkező nézet II. és III. Ramsesre vonatkozó emlékek összetévesztésén alapul. Ezt gyanittatják a következők:

a) A medinet-habui templomban III. Ramses 11 évéből fel van jegyezve a Sothis (Sirius) csillag kelte következő szavakkal: „a vegetatio első hónapja (Thot), a Sothis csillag megjelenése, Ammonnak az istenek királyának bemutatandó áldozat napja.“[1] — Érteni kell a Sothis keltét Thot hónap elsején; mert ha más napról volna szó, az szokás szerint jelezve volna.

Tehát III. Ramses 11. évében a Sothis Thot hónap első napján tünt fel azon évben először, vagyis a kérdéses év egy Sothis korszak első éve volt, melyben a csillagászati sidericus év (annus fixus) kezdete — a mit a Sothis első feltünése jelzett, — és a polgári év (annus vagus) kezdete összeesett. Ez pedig Kr. e. 1322-ben (s az előtt minden 1461-ben) történt.[2] Igy tehát III. Ramses 11 éve volt 1322. Kr. e. Uralkodott tehát III. Ramses 1333. (vagy 1335.) évtől 1301-ig (vagy 1303-ig) Kr. e.[3] Mivel pedig

[1] Németül (Biot után) idézve Schäfernél, i m. 94. lap.

[2] Faselius, Altägyptische Kalenderstudien, Strassburg és London, 1873. 4. lap.

[3] Éppen ezen időre teszi Brugsch II. Ramses korát. Feltéve tehát hogy Biot a közlött számitásban nem csalódott, Brugsch II. és III. Ramsest összetévesztette.

II. és III. Ramses közt csaknem két század fekszik, II. Ramses uralkodása Kr. e. a XVI. századra volna teendő.

b) Egy elephantinei, Chnum vizesés-isten tiszteletére szentelt templom romjaiból fennmaradt s jelenleg a Louvreban őriztetik egy kődarab, melyen egy nagyobb kalendariumszerü felirat olvasható. E kőtöredék érdekes chronogiai adatot tartalmaz. Epiphi hónap 28 napja van ott mint a Sothis (Sirius) csillag keltének napja megjelölve, a mi Biot számitása szerint 1445. julius 12-nek felel meg Kr. e. — E követ sokan a XVIII. dynastia valamely királyának korából származtatják; de könnyen lehetséges, hogy mint Wiedemann Ungerrel együtt gyanitja, a kő II. Ramses korából való, a ki Elephantine környékén szintén sokat épitett. Ily módon II. Ramses kora ismét Kr. e. a XV. századba esnék.[1]

c) Még régebbre teszi II. Ramses korát egy sarkophagján talált kép, mely Seyffarth szerint a csillagok állásának 1693-ban felel meg.[2] Ez év tehát születésének vagy halálának éve volna, s igy II. Ramses élete Kr. e. a XVII. századba nyulnék vissza.

Azon véleményt, hogy a kivonulás a XVIII. dynastia alatt történt, támogatja ugyan a Birák könyvének chronologiája; de szemben áll vele III. Kir. 6, 1. verse. Annyi bizonyos, hogy egyptologiai szempontból semmi döntő érvet még eddig e nézet ellen felhozni nem lehet s igy azt kiki joggal követheti.[3]

Mi azonban valószinübbnek tartjuk a harmadik — III. Kir. 6, 1. versének is kedvező — véleményt, hogy

[1] V. ö. Wiedemann Aegypt. Gesch. 363. lap. — Továbbá Riehm Handwörterbuch des bibl. Alterthums. II. 1824. l. Zeitrechnung czikk.

[2] Wisemann. A tudomány összhangzásban a kinyilatkoztatással. 293 lap.

[3] E nézet mellett látszik bizonyitani egy III. Tutmes (XVIII. dyn.) korából fennmaradt kép az abdel — gurnahi dombba vágott egyik sirkamra falán, mely téglátvető, határozottan zsidó arczvonásu férfiakat ábrázol, hátuk mögött a szentirás emlitette felügyelőkkel. (Brugsch i. m. 359. lap.) A kép Soos müvében (A keresztény állásp. a term. II. 470—71. lapján) látható. Hogy azonban a zsidó arczvonásu munkások éppen zsidók-e, az kérdés.

a kivonulás II. Ramses utódja Menoptah alatt történt, de II. Ramses Kr. e. a XVI. században uralkodott. Érveink a már felhozottakon kivül a következők:

1. A XVIII. és XIX. dynastia fáraói hadjáratokat intéztek Ázsiába. Igy pl. Ahmes, (Amosis) I. és II. Tutmes. Különösen az utóbbi hosszu ideig szerencsével küzdött a Khéták és a Kanaanita népek ligája ellen. — A XIX. dynastiából I. Seti, I. de kivált II. Ramses Ázsia közeleső népeit csaknem mind leigázta. — E hatalmas fáraók hadjáratai a zsidók országát ha az már Palestinában lett volna, vagy eltörölték volna a föld szinéről, vagy legalább is fenn volna az ellenök folytatott harczok emléke a szentirásban.[1]

2. A másik érvet II. Móz. 1, 11. szolgáltatja, a hol olvassuk, hogy a zsidók a többi kényszermunka közt Pithom és *Ramses*[2] városok épitésére is kényszerittettek. Már pedig az utóbbi név nyilván valamelyik Ramses — valószinüleg a nagy épitő II. Ramses — korára vall.

3. A zsoltáros szerint (77, 12. 43.) Mózes csodáit Zoan-Tanisban müvelte Fáraó előtt; már pedig e város II. Ramses és utóda Menoptah kedvencz tartózkodási helye volt.[3]

4. Brugsch feltünőnek találja,[4] hogy II. Menoptah haláláról és utolsó viselt dolgairól következetesen hallgatnak a feliratok, mintha csak valami titkolni valójuk lett volna! „Der Stumme Grabhügel über dem erlebten Unglück."

Nézetünk szerint tehát a kivonulásban szereplő Fáraó Menoptah volt; II. Ramses jellemével az exodus-fáraó ingatagsága nehezen egyeztethető meg. Azonkivül Manetho Amenophisa is egészen Menoptahra emlékeztet. II. Ramses uralkodási idejét pedig Lauthtal 1577—1511-re teszszük.

Ha 1511-ből Menoptah 19 évi uralkodását, — melynek a Verestengernél történt catastropha vetett véget —

[1] Igy Schäfer i. m. 98. l.

[2] LXX. szerint: Pithom, Ramses *és On.*

[3] V. ö. Brugsch i. m. 582. l.

[4] I. m. 583. l.

levonjuk, az 1491/92. évet kapjuk. Mivel pedig Salamon templomának épitése valószinüleg 1010—1030 évek közt történt, a kettő közti különbözet körülbelül 480 évet ad, a III. kir. 6, 1. versével megegyezőleg. Az egyptomi történet synchronismusa ily módon meglehetős valószinüséggel a III. Kir. 6, 1. közlött szám mellett látszik bizonyitani. — Ne feledjük azonban, hogy mindez csak coniectura, mert eddig a kivonulásnak minden kétséget kizáró nyomaira akadni az egyptomi emlékekben nem sikerült; s ha meggondoljuk, hogy az egyptomiakra ily szégyenletes eseményt egyptomi ember bizonyára meg nem örökitett, — legalább hiven nem —: még reményünk is kevés lehet, hogy e tekintetben valaha teljes bizonyosságra juthatunk.

A templomépitéstől Krisztusig.

E korban a zsidó nép már élénk érintkezésben volt más népekkel, miért is történelme a szomszéd népekével össze van fonva. Azonfelül, ugy a zsidó, mint a szomszéd népek története ismételve irásba foglaltatott. Ily módon elég megbizható *közelitő* adataink vannak. *Teljes összhangzás* azonban a források közt nincs, éppen azért, mert a források — zsidóknál ugy mint nem zsidóknál — sok szövegváltozást szenvedtek, kivált a számokban. Mi azonban czélunkhoz hiven csak az emberi nem korának tekintetbe jövő nagyobb eltérésekre terjeszkedünk ki.

Salamon király a templomépitést megkezdette uralkodása 4-ik évében[1] s hét év mulva, uralkodása 11-ik évében befejezte azt.[2] — Lássuk hányadik év volt ez Krisztus születése előtt.

Salamon uralkodott 40 (nem 80 évig, mint később a Rabbinusok költötték) évig, tehát a templomépités megkezdése után még 37 évig.

Salamon halála után két részre szakadt az ország, s az egyes országokban III. és IV. Kir. s II. krón. tanusága szerint a következők uralkodtak :

[1] III. Kir. 6, 1. és II. Krón. 3, 1.

[2] III. Kir. 6, 37—38.

Juda-országában.		*Israel-országában.*	
Rehabeam	17 évig	I. Jeroboam	22 évig
Abia	3 „	Nabad	2 „
Asa	41 „	Baasa	(22) 24 „
Josaphat	25 „	Ela	2 „
Joram	8 „	Zimri	—
Ahasja	1 „	Omri	12 „
		Achab	22 „
		Achasja	2 „
		Joram	12 „

Ez évben t. i. Achasja első évében, mely Jóram 12. évével összeesett, Iehu mind a kettőt megölte.

Athalia	7 évig	Iehu	28 évig
Joas	40 „	Ioachaz	17 „
Amazia	29 „	Ioas	16 „
Uzias	52 „	II. Jeroboam	41 „
Jotham	16 „	Interregnum?	11 „
Achaz	16 „	Zacharia	½ „
Hiskia	(23+) 6 „	Schallum	½ „
		Menahem	10 „
		Pekachjah	(3) 2 „
		Pekach	20 „
		Interregnum?	8 „
		Hosea	9 „

Ez évben IV. Salmanassar (vagy utódja: Sargon-Sarrukin) Samariát elfoglalta és feldúlta.

Összeg 261. illetőleg *260 év 7 hónap.*

Hiskia még	23 évig
Manasses	55 „
Amon	2 „
Josias	31 „
Joachaz	¼ „
Jojakim	11 „
Jojachin vagy Jechonias	¼ „
Zidkia	11 „
	133½

Tehát 261+133+37 (Salamon évei száma a templomépitès után) = *431 év a templomépitéstől Jeruzsálem pusztulásáig.*

Két időpont van, melyben a két ország parallel története érintkezik: egyik Jehu uralkodásának kezdete, másik Samaria pusztulása.

Ha az egyes királyok éveit a két országban Jehuig, aki mindkét ország királyát egyidejüleg megölte, összeadjuk, Juda királyai számára 95, Israel királyai számára pedig 98 évet nyerünk. Több kisérlet történt ezen eltérés kimagyarázására.[1] A különbség vagy szövegromlásból vagy az elődök és utódok együtt uralkodása idejének külön számitásából, vagy más hasonló okból ered.[2]

Samaria pusztulása a másik érintkezési pont. Történt Israel királyának Hoseasnak kilenczedik, s Hiskiasnak Juda királyának hatodik évében; tehát e két időpont ismét összeesik. De ha Juda királyainak uralkodási idejét Hiskias 6 évéig összeadjuk, 261 évnyi összeget kapunk; ellenben Israel királyai uralkodási éveinek összege Hoseas kilenczedik évéig csak 241 évet tesz ki.[3]

E jelentékeny különbség oka már tisztán pontatlanság nem lehet, hanem az adatoknak kell hibásaknak lenniök. A hiba eredhetett a számok corruptiójából, de kérdés, hol történt a corruptió? Némelyek, — kivált a protestánsok — Judaország királyainak éveiből nyert összeget tartják a valóságnál nagyobbnak, s azt megröviditik, különösen az által, hogy Uziás 52 évének nagyobb részét az atyjával és fiával való együtt uralkodásba számitják be.[4]

Mások — kivált a kath. tudósok — feltételezik, hogy Israel országának királyai közt legalább 29 évnyi hézag van. Némelyek e hézagot ugy töltik ki, hogy II. Jeroboam uralkodását 11, és Pecach uralkodását 8 évvel

[1] V. ö. Schäfer i. m. 77—81. lap.

[2] Riehm szerint (Handwörterb. II. 1805. l.) az eltérés oka az, hogy a két ország különböző módon számitott; Judaeaban a csonka éveket egészen az elődnek számitották be (Nach-Datirung), mig Israelben a csonka évet mind az elöd, mind az utód éveihez hozzászámitották teljes év gyanánt.

[3] Jehu uralkodása kezdetétől Samaria pusztulásáig Israelben számittatik 143 év 7 hónap, Judában 165 év; tehát a különbség 21 év és 5 hónap.

[4] Igy Riehm, Handwörterb. II. 1814—17. lap.

hosszabbra teszik, mint a szentirási szöveg állitja,[1] s ily módon toldják be a 19 évet. Mások IV. kir. 15, 1. a 8. verssel, combinálva II. Jeroboam után 11, — és IV. kir. 16, 1. a 17, 1 versével combinálva Pecach után 8 évi interregnumot vesznek fel. Ujabb időben e feltevés általános.[2]

Judaország királyai uralkodási éveinek összeadásából 431 évet kapunk. Lehetséges azonban, hogy e szám sem egészen helyes; s e korszak pár évvel rövidebb vagy hosszabb volt; ugyanis

a) Nem lehetetlen, hogy némely szám idő folytán kritikai okokból megváltozott.[3]

b) Lehetséges, hogy egyik-másik király már atyja életében kormánytárs volt, s igy néhány éve atyja uralkodásával összeesik.

c) Valószinü, hogy néhol azon év, melyben valamely uralkodó meghalt, keleti szokás szerint az elöd és utód uralkodási éveihez egész év gyanánt számittatott hozzá. (Niehm szerint Jehu után mindakét országban igy történt.) Vagy egy másik keleti szokás szerint a csonka év egészen az elődnek számittatott be (Nachdatirung) vagy egészen az utódnak (Vorausdatirung.)

d) Valószinü, hogy e szám már a keresztény korban is változott. Ezt gyanittatják velünk a régi keresztény irók adatai, kik szintén a szentirás tekintélyére hivatkozva, Juda királyainak összes idejét 439 (Clemens Alex.), 442 (Eusebius; de máshol 432-re), 436 (Chronicon paschale), 435 (Syncellus) évre teszik. Josephus Flavius meg éppen 466 sőt 511 évet számit. De e szám vagy szövegrontás müve, vagy azon rabbinusi feltevésen alapul, hogy Salamon 80 évig uralkodott.

[1] Igy Raska i. m. 71. l.

[2] Bővebben l. Schäfernél i. m. 85—88. lap.

[3] Riehm itt kétféle számokat különböztet meg: hagyományon alapulókat, mint pl. a kormányzás tartama, s a királyok uralkodási éveitől számitott adatok; — és synchronisticus, vagy az iró combinátióján alapuló számokat. De nagyon téved, midőn az utóbbiakat már *eredetileg* kevésbé tekintélyeseknek tartja. (Handwörterb. II. 1803. l.)

E korszak tartamára vonatkozó profán történelmi synchronismusok.

Oly synchronismusok, melyekből e korszak kezdetét teljes bizonyossággal meg lehetne határozni, nincsenek; de van mégis néhány oly történelmi adat, mely arra némi világot vet.

Egyptom története Salamon idejétől kezdve ismételve érintkezik Israel népének történetével; de ezen érintkezési pontok csak arra szolgálnak, hogy a szentirási elbeszélést s annak chronologiáját *lényegében* igazolják, de *részletes* chronologiai meghatározást nem lehet azok alapján tenni, nem lehet éppen azért, mert az illető egyptomi események és személyek ideje is egész a XXVI. dynastiáig nagyon bizonytalan.

Az *assyriai* és *babyloni* történet hasonlóképen elég synchronisticus eseményt tartalmaz.[1] Teljes összhangzásban azonban az assyr chronologia a szentiráséval nincs; s ez nem is csoda, ha meggondoljuk mily bizonytalan a chronologia mindkét részről.[2]

Legmegbizhatóbb synchronismus Nebukadnezár expeditiója Jeruzsálem ellen Sedekiás 9 évében és a város bevétele Sedekiás 11 évében.

Tudjuk Ptolomoeus canonjából,[3] hogy Nebukadnezár

[1] Ezeket bővebben tárgyalja Schäfer i. m. 125—138 és Schrader Keilinsch. und das A. T. II. kiad. 356—421. lap.

[2] Maguk az assyr történelem legpontosabb forrásai: az eponym-listák (893—666-ig), melyek egyébiránt a történelmi előadásban a szentirással a legszebben egyeznek — a számokban a szentirástól többé-kevésbé eltérnek, s tulajdonképen csak Samaria pusztulásának évében (722. Kr. e.) egyeznek meg vele. Az eltérés valószinüleg onnan ered, hogy a szentirás, Berosus és az ékiratok által említett Phul király, mint a ki tulajdonképpen nem assyriai, hanem babyloni király, az eponym-listában hiányzik.

[3] Ez egy kortani tábla, mely Babylonban kezdetett meg, onnan később Egyptomba jutott s ott folytattatott. Számunkra fenntartotta Claud. Ptolomäus Kr. u. a II. században élő csillagász. E táblázatban Nabonnassartól kezdve (747. Kr. e.) fel vannak sorolva a babyloni, perzsa, görög királyok, a ptolomäusok és a római császárok, uralkodási éveikkel együtt. A táblázatban évről-évre fel vannak sorolva a csillagászati észleletek, a mi azt teljesen ellenőrizhetővé tette s hitelességét minden kétségen felül emelte.

606—565-ig Kr. e. uralkodott. IV. Kir. 24, 5. és k. továbbá 25, 1. és k. valamint Jerem. 52, 1. és kk. II. Krón. 36., 20. s. k. tanusága szerint Nebukadnezár uralkodása nyolczadik évében — 600 vagy 599-ben K. e. — Jojachim királylyal a nemeseket és még 10,000 embert fogságba hurczolt, s Jojachim helyett királylyá tette Sedekiást. Miután ez uralkodása kilenczedik évében (591—590. Kr. e.) Nebukadnezár ellen fellázadt,[1] eljött a babyloni király serege, s két évi ostrom után Sedekiás tizenegyedik és Nebukadnezár 18 vagy 19 évében[2] vagyis 588-ban (vagy 589-ben vagy 590-ben) Kr. e. Jeruzsálemet bevette s elpusztitotta.[3]

Nagyfontosságu, de nem elég pontos synchronismus a Salamon-féle templom épitésére, Carthágó alapitása.

Jos. Flavius[4] Hirám első évétől Pygmalion 7. évéig, midőn ennek testvére Carthagót alapitotta, 155 évet és 8 hónapot számit; tehát Hirám 12. évétől, melyben Salamon a templomépitést megkezdette Carthagó alapitásáig 143 évet és 8 hónapot.

Lehetséges azonban, hogy a Hirám és Pygmalion közti uralkodóknál — keleti szokás szerint — az uralkodás első és utolsó éve teljes év gyanánt van számitva s igy egy és ugyanazon év kétszer számitva: egyszer mint az előd utolsó, másszor mint az utód első éve. — Ha ez igy volna, e czimen 9 évet kellene levonni s az összeg 134 évre olvadna le.

Kérdés már most, mikor épült Carthago? Aelianus szerint 1243. vagy 1233. Kr. e. — Eusebius különféle adatokat közöl: 1039. 1050. (1040.) 1015. 892. 856. 818. Vellejus Paterculus szerint 819. — Ugy látszik, hogy 892. mellett legjobb érvek szólnak.[5]

Ily módon tehát Salamon temploma épült volna, vagy 892 + 144 = 1036-ban, vagy a mi valószinübb

[1] Jer. 52, 4.

[2] Jer. 52, 12.

[3] Ideler Nabonassar 162. évére = 586. Kr. e. teszi. Chronologie, Berlin. 1825. I. 529. l.

[4] C. App. I. a kölni 1691. Weidmann. kiadás. 1043 s. k. col.

[5] Ezt bizonyitja Raska, i. m. 81—82. lapján.

135 + 892 = 1027-ben Kr. e.[1] E szám azonban csak megközelitő szám s nagy hiba volna akár e mellett, akár más mellett határozottan állást foglalni.

Részünkről még ujabb időre teszszük ezen eseményt. — Bizonyosra vehető, hogy Jeruzsálem pusztulása történt 558-ban. A templomépitéstől eddig mint láttuk eltelt valószinüleg 431 év; e két számot összeadva, a templomépités éve gyanánt Kr. e. az *1019 évet nyerjük*. Nézetünk szerint e szám, ha talán egy-két évvel hibás is, legközelebb áll a valósághoz.

Áttekintés.

	Héber.	LXX.	Samariai.
Ember teremtésétől Vizözönig	1656	2242	1307
Vizözöntől Ábrahám születéseig	352	1232(1132)	1002
	(292)	(1172,1072)	(942)
Ábr. szül. — Egyptomba költözésig	290	290	290
Egyptba. költözéstől az exodusig	430	215	215
Exodustól a templomépitésig			644—480 közt.
Templom ép. — Jer. pusztulásáig		431	
Jer. pusztulásától — Krisztusig		588	

Összeg.

	Héber.	LXX.	Samariai.
Maxim.	4391	5642	4477
Minim.	4167	5318	4253

II. RÉSZ.

II. A hagyomány az ember korára vonatkozó számitásokról.

Az egyház mint mindenben, ugy e kérdésben is folyton szem előtt tartotta sz. Ágoston azon elvét: in necessariis unitas, in dubiis libertas. Erről tanuskodik a kath. tudósok eltérő nézete; de különösen az egyház eljárása a különféle szentirási szövegekkel szemben.

[1] Raska u. o.

Mint a zsidó tudósok (Jos. Flavius, Philo, Talmud) K. u. a II. századig a legnagyobb tisztelettel viseltettek a LXX. iránt, sőt közönségesen azt használták, ugy az egyház is — bár a héber szöveget teljesen nem mellőzte — keleten a LXX. fordítást, nyugaton pedig egész a VI. századig, azonkivül a LXX. után készült Itala nevü latin fordítást használta; és pedig sz. Ágoston tanusága szerint[1] oly általánosan, hogy a keletiek közül legtöbben azt se tudták, van-e még más fordítás ezen kivül, sőt sokan, mint pl. sz. Ágoston,[2] azt határozottan inspiráltnak tartották, amely nézetet némi tartózkodással s legalább egy időre sz. Jeromos is vallotta.[3] — E szövegből készült több fordítás is. Nem csoda tehát, ha a hivatalos szentirási szöveg számait, és különösen az ember korára vonatkozó adatait a keresztény irók nemcsak elfogadták, hanem még a héber szöveg adatainál is többre becsülték. Ezen adatok plane az egyház liturgiájába — a martyrologiumba — is felvétettek, s igy mintegy hivatalos helybenhagyást nyertek.

Csak a VI. században, midőn a Vulgata fordítás a nyugati egyházban használatba jött, kezdették a LXX. fordítás számait elhagyni s helyettük a héber szövegnek a Vulgata által népszerüsitett adatai is polgárjogot nyertek a LXX. adatai mellett. — Az egyház azonban soha sem egyik, sem másik számitás mellett állást nem foglalt.

Eusebius előtti zsidó- és keresztény tanubizonyságok.

A zsidó hagyomány legrégibb és legtekintélyesebb képviselője e kérdésben *Josephus Flavius*. Müveiben számtalan chronologiai adatokat közöl az ó-szövetségi történelemre vonatkozólag, a melyek azonban — kritikai változások, vagy későbbi kontárok oktalan javitgatási kisérletei folytán — egymásnak lépten-nyomon ellenmondanak.

[1] De civ. D. XVIII. 63, 1.

[2] De civ. D. XVIII. 43.

[3] V. ö. Zschokke Hist. S. A. T. 2. kiadás, 418—419. lap.

Ant. I. cap. 4. (máshol 5.)[1] mondja: „Vim autem imbrium coepisse ait (Moyses) 27. mensis (secundi) post annum ab Adamo primo homine bis millesimum sexcentesimum quinquagesimum sextum.“ De még ugyanazon lapon közli Ádám utódainak nemzetségtábláját, melynek összeadásából a vizözön előtti korszakra csak 2193 (más kiadás szerint 1893) évet nyerünk. Egyik vagy másik adat corrumpálva van; máskép nem mondhatná Josephus ugyanott: „Hi anni (successorum Adae) in unam summam contracti suprascriptum tempus conficiunt.“ A két szám, tehát eredetileg egyforma volt.

A vizözön utáni genealogiát szintén közli Josephus[2] s abból Ábrahám születéséig 295 évet kapunk, jóllehet Josephus, csak pár sorral fentebb mondja, hogy Ábrahám a vizözön után 292-ben született.

Ant. II. 13. szerint a zsidók Egyptomból kimentek 430-ban Ábrahám Canaanba jötte után, s 215-ben Jákob Egyptomba költözése után. Ezzel körül-belül megegyez azon állitása,[3] hogy a templomépités az Egyptomból való kijövetel után 592-ben, Ábrahám Canaanba jövetele után pedig 1020-ban történt, ugyanis 1020—592=428.

Josephus adataiból tehát kettő tünik ki. Először, hogy az ő idejében a mazoreticus szöveg számainál nagyobb számok is forgalomban voltak a zsidók közt, s igy talán a számokban a LXX. adataira hasonló héber codexek is voltak. Kitünik másodszor, hogy az ő idejében az emberi nem koráról sőt az egyes bibliai korszakokról sem voltak a zsidóknál megbizható traditiók.

A zsidó hagyomány másik tanuja a *Seder olam rabba* czimü munka, mely Kr. u. a II. századból származik s szerzője valószinüleg R. Jose Ben Chalefta. E chronologicus mü számit

Ádámtól a vizözönig	1656 évet
A vizözöntől Ábrahám hivatásáig	367 „

[1] A kölni 1691. kiadás 9. columnáján.

[2] Ant. I. 7. Kölni 1691. évi kiadás 15. col.

[3] Ant. VIII. 3. Ugyanazon kiad. 259. col.

Innen az exodusig	430 évet
Ettől a templomépitésig	480 „
Innen a templom elpusztulásáig	410 „
Innen Krisztusig	590 „
	3933 évet[1]

A chronologiára vonatkozó zsidó hagyomány harmadik tanuja a *zsidó világaera.*[2] A zsidók a világ teremtésétől Krisztusig 3762 évet számitanak. Érdekes, hogy ezen aera a vizözön előtti kort a samariai szöveg szerint számitja, t. i.

Ádámtól a vizözönig	1307
A vizözöntől Ábrahám születéséig	291
Innen az exodusig	504
Az exodustól a templom épitésig	592
Ettől Jeruzsálem pusztulásáig	477
Ettől Krisztusig	591
	3762[3]

A keresztény hagyomány tanui közt első helyen emlitendő a *római Martyrologium,* mely az egyháznak nyilvános bizonysága, ha nem is a mellett, hogy a LXX. fordität kövessük, legalább a mellett, hogy a héber szöveg chronologiáját követni nem okvetlenül szükséges.

A római Martyrologium deczember 25-én Üdvözitőnk születésének idejét következőképen határozza meg: „Anno a creatione mundi, quando in principio Dens creavit coelum et terram, quinquies millesimo centesimo nonagesimo nono; a diluvio vero anno bis millesimo nongentesimo quinquagesimo septimo; a nativitate Abrahae anno bismillesimo quintodecimo; a Moyse et egressu populi Israel de Aegypto anno millesimo quingentesimo decimo; ab unctione David in regem anno millesimo trigesimo secundo“ — — született az Üdvözitő. E számoknak egy-

[1] V. ö. Raska i. m. 328—333. lap.

[2] Hogy mikor jött használatba, nem tudjuk; de mindenesetre a Talmud befejezése után, mert ez még más aerákat használ.

[3] L. Raska i. m. 333—335. lap.

másból való kivonása által a következő számokat nyerjük az egyes ó-szövetségi korszakok tartama gyanánt:

Ádámtól a vizözönig	5499—2957=2242	év
A vizözöntől Ábrahámig	2957—2015= 941	„
Ábrahámtól az exodusig	2015—1510= 505	„
Az exodustól Dávidig	1510—1032= 478	„
Dávidtól Krisztusig	1032	„
Összeg	5199	év

Az első és harmadik szám mint látjuk megegyez a LXX. fordítás számaival; a második szám a samariai szöveg adataival, de a többi szám sem ezekkel, sem a masoreticus szöveg adataival össze nem vág, tehát valószinüleg e háromtól különböző recensióból vagy fordításból van meritve.

Az első századok szentatyái és egyházi irói a Megváltó születését 5500. sőt 6000. évre tették az ember teremtése után.

Alexandriai sz. Kelemen († 217 körül) — a Stromata I. könyvében számit

Ádámtól a vizözönig	2148	évet
Sem születésétől (100 évvel a vizözön előtt) Ábrahám 75 évéig 1250 évet; tehát a vizözöntől Ábrahám 100 évéig	1175	„
Innen az exodusig	616	„
A pusztai bolyongásra	40	„
A biróktól Sámuelig	463	„
Sámuelre és Sauira	20	„
Dávidtól Jedekias 11 évéig	483	„
Innen Krisztusig eltelt	588	„
Összeg	5533	év

Mindazonáltal máshol Ádámtól Krisztusig *5624 évet* számit.[1]

Sz. Kelemen tanitványa a nagy *Origenes* (élt 185—

[1] L. Raska i. m. 322—23. lap és Petavius, De doctrina temporum, Venet. 1757. II. köt. 2. lap.

253. Kr. u.) a marcioniták elleni dialogusában mondja, hogy a világ *„már 6000 év óta létezik.“*[1]

A III. századnak legnagyobb chronologusa *Julius Africanus* († 232. Kr. u.). Müvei ugyan elvesztek, de egyes töredékei fennmaradtak Syncellus VIII. századi történetirónál. Africanus általában követi a LXX. chronologiáját, de Kainant mellőzi. Számit

Ádámtól a vizözönig	2262 évet
A vizözöntől Ábrahám 75 évéig	1015 „
Ábrahám 75 évétől az exodusig	430 „
Innen Sedekias 11 évéig	1186 „
Összesen	4913 évet.

Ehhez a Jeruzsálem bevételéről Krisztusig eltelt 588 évet hozzáadva: *4913+588=5501 vagy 5502 év Ádámtól Krisztusig.*[2]

Theophil antiochiai püspök († 181.) V. könyvében ad Autolycum Krisztusig 5345 évet számit. Máshol (l. III. 22. ugyanazon műben) tyrusi források nyomán állitja, hogy Salamon temploma az Egyptomból való kijövetel után 566. évben épült.[3]

Sz. Cyprián († 258.) irja: „Sex millia annorum iam pene (más példányokban: plene) complentur, ex quo hominem diabolus impugnat.“[4]

Hasonlóképen *Lactantius* (III—IV. században élt) a teremtéstől Krisztusig körülbelül 6000 (vagy 5800) évet számit.[5]

Eusebiustól a Középkorig.

Eusebius caesareai püspök († 340.) a legnagyobb keresztény chronologus volt az első, ki az ó-szövetségnek

[1] L. Valroger L'âge du monde et de l'homme. Paris, 1869. 79. lap.

[2] L. Raska i. m. 318—331. lap a hol Africanus chronologiáját részletezi. Ugyanazon Africanus máshol az exodustól a templomépitésig 758 vagy 744 évet számit, amely következetlenségért Eusebius Chroniconjában ellene élesen kikel.

[3] Euseb. Caes Chroricon arm. ed. migne col. 263. nota 7.

[4] Idézve Valroger i. m. 81. lap.

[5] Ugyanott.

akkor általánosan elfogadott tartamát pár századdal megrövidítette. Néha 5500 évre teszi ugyan az ó-szövetség hoszszát; közönségesen azonban 5200 évet számit.

Kortanának alapelvét mindjárt a Chronicon bevezetésében[1] kimondja e szavakban: „Jam inde ab exordio palam cunctis edico, ne quis unquam arroganter contendat, quasi fieri possit, ut temporum certissima cognitio acquiratur.“ „Neque Graecorum, neque Barbarorum, neque aliarum quarumvis gentium, neque ipsorum Hebraeorum universalem chronologiam nos posse evidenter addiscere. Porro autem *contenti erimus, si praesens noster tractatus ad duo statuenda nos adiuvet: nempe primo, ut nemo sibi persuadeat, fieri posse, ut accuratâ scientiâ ratio temporum comprehendatur, quae profecto hallucinatio est; deinde, ut quisque probe sciat, id tantummodo curatum a nobis, ut aliquo pacto quinam sit huius controversiae status, percipiatur, ne prorsus in ambiguitate nutemus.*“

Eusebius általában az exodus idejéig követi a LXX. forditás chronologiáját; csak abban tér el ettől, hogy Kainant kihagyja, ezáltal akarván a LXX. és a Samariai forditás közt az összhangot helyreállitani a vizözön utáni korszakra nézve. A vizözön előtti korszak genealogiájában ugy a masoreticus, mint a Samariai szöveget megrontottnak tartja.[2] Az exodus és templomépités közti korra nézve követi a héber szöveget, s a 380 évet hevesen védi.

A héber szöveg számai elleni érvek előadása után igy folytatja: „Ergo quaquaversus manifestum est, *Septuaginta virorum interpretationem ab antiquioribus, nulloque errore vitiatis hebraeorum exemplaribus fluere.* Ideoque et nos merito ad hanc chronologiam construendam eâdem utimur praesertim *cum Ecclesia quoque Christi toto orbe diffusa huic uni adhaereat, cuius usus a Servatoris nostri tum Apostolis, tum discipulis nobis commendatus est.*“[3] E

[1] Migne kiadás 103—104. col.

[2] L. Chronicon arm. Migne, col. 158—159.

[3] U. o. 159. col.

szavak világosan elárulják, hogy Eusebius korában az egyház és annak tudósai a LXX. fordítás számait követték: kitünik másodszor, hogy Eusebius a LXX. fordítás számait bizonyos régi héber szentirási példányokra vezette vissza. Mindkét állitás igen fontos ránk nézve.

Ennyit Eusebius *elveiről*. Idézett müvében a következő adatokat közli.[1]

Ádámtól a vizözönig	2242 év
Innen Ábrahám születéséig	942 „
Innen az exodusig	505 „
Innen a templomépitésig	480 „
Innen Dárius 2 évéig midőn a templom ujra épült	502 „
Összesen számit	4680 évet.

(Az összeg tulajdonképen 4671 év.)

Mivel Dárius 2 éve összeesik a LXV. Olympias első évével, innen Krisztusig (Kr. 30 életévéig) 137 Olympias=548 év számitandó[2]; tehát Krisztus urunk nyilvános müködésének megkezdéséig (Tiberius 15 évében) 5228 év telt el Ádámtól.

Ugyanezen eredményre jut Eusebius a Chronicon II. könyvének bevezetésében[3], jóllehet az egyes korszakokban az előbbitől kissé eltér. — Krisztus nyilvános fellépésétől (CCI. CCII. vagy CCIII. Olympias) Tiberius 15 évében visszafelé számit

Darius 2 évéig	548 (552, 556) évet
Innen Hoseas[4] 50 évéig (64 Olymp.)	256 évet
Innen Sámsonig	406[5] „
Innen Moyses 80 évéig	329 „
Az exodustól Ábrahám születéséig	505 „

[1] 177. col.

[2] Kr. született valószinüleg a CXCV. Olympias első évében.

[3] Migne kiadás 319. sh. col.

[4] Érti Usiast Juda királyát. A kérdéses (50) év esik 760—770-re Kr. e. Eusebius ez év alatt nyilván az első Olympias évét értette (776 Kr. e.), de aligha helyesen.

[5] 408. chron. gr.

Ábrahámtól a vizözönig	942	évet
Vizözöntől Ádámig	2242	„
Tehát Tiberius 15 évétől Ádámig visszafelé összesen	5228	„

A Chronicon 324. columnájában Ábrahám születésétől Tiberius 15 évéig következőképen számit:

Mózes 80 évétől a templomépitésig, de ehhez hozzáadja: „secundum minorem tamen numerum, quem III. Regnorum liber continet; nam iuxta volumen Judicum supputantur anni 600.“ Eusebius azonban a III. kir. számitását követi, s — 168. col. — a Birák könyvének adatait meglehetős erőszakos módon igyekszik azzal kiegyeztetni.	479	év
Salamontól a Darius alatti templomépitésig	512	év
Dariustól Krisztus fellépéséig (Tiberius 15 évében)	548	„
Tehát Ábrahámtól Tiber. 15 évéig	2044	év
Ádámtól a vizözönig	2242	„
A vizözöntől Ábrahám születéséig	942	„
Krisztus *fellépéséig*	5258	év

Mennyi számitandó ebből Krisztus *születéséig*, kitünik a canon chronicusból, a hol Ábrahám születésétől Krisztus születéséig 2016 évet számit. Tehát 2016+942+2242=5200 Ádámtól Krisztus születéséig.[2]

Előfordulnak azonban némely töredékek Eusebiustól[3] — amelyekben elődei példájára Krisztus megkereszteltetését az ember teremtésének 5533. évére teszi, s igy Krisztus születése előtt 5503 vagy 5505 évet számit. S e

[1] Máskor 502 évet számit.

[2] Eusebius tehát Krisztust nyilvános fellépése idején csak 28 évesnek tartotta.

[3] A Migne kiadásban a Chronicon parchale appendixében, patr. gr. XCII. köt. 1054. col.

régi szám Eusebius Chroniconja daczára — kivált a görög iróknál — továbbra is fenmaradt.

Paulus Orosius V. századi történetiró Eusebius módjára Krisztusig 5198 évet számit.[1]

A chronicon paschale vagy Alexandriai chronicon, mely valószinüleg Constantius császár idejében iratott, s Heraclius alatt folytattatott, meglehetősen követi a LXX. forditást, s Krisztus születéséig 5507 évet számit. És pedig:

Ádámtól a vizözönig	*2262*	évet	[2]
A vizözöntől Ábrahám 75 évéig	*1145*	„	[3]
A zsidók Egyptomban tartózkodására	*215*	„	[4]
Ábrahám 75 évétől az Egyptomba menetelig	*215*	„	[5]
A pusztában	40	„	

Josue 27, Chusarsathem (!), Mesopotamiai király 8, (idegenek 8), Gothoniel 32, Aod 56, Semegar 24, Jabis 20, Debore 40, Oreb-Zeb 7, Gideon 40, Abimelech 3, Thola 23, Tair 22, Jephte 6, Esebon 7, Aealon 10, Labdon 8, Philisthaei 40, Samson 20, interregnum és béke 40, Heli 40, Samuel 20 évig uralkodott szerinte.

Ezek kormányzásának összege 437 (vagy 445) év. Ha azonban a Chroniconnak az Egyptomból való kijövetelre és Sámuelre vonatkozó időmeghatározását[6] összevetjük: e korszakra nem 437, hanem *569 évet* kapunk.

Saul 20, Dávid 40 és Salamon 40 évét összeadva kapunk *100* évet. Tehát az exodustól a templomépitésig 633 év, (Igaz, hogy a Chronicon máshol)[7] e korszakra csak 630 évet számit, de ugy látszik, hogy ott csak Salamon uralkodása kezdetéig számit.)

---

[1] V. ö. Petavius de doctr. temp. i. h. 3. l.
[2] Migne kiadásban patr. gr. t. XCII. col. 106.
[3] Col. 174.
[4] Col. 198.
[5] Col. 218.
[6] Col. 218.
[7] Col. 254.

Salamon halálától Hoseas Juda királyának 51 évéig, vagyis az I. Olympiasig számit	*226* évet
Innen Krisztusig	*776* év
Összeg	5507[1] év

Egy másik helyen[2] a chronicon paschale ismét másképp számit, t. i.:

A templomépitéstől Cyrusig	480 évet
Cyrustól Nagy Sándorig	248 „
Nagy Sándortól Tiberius 15 évéig	356 „
Tehát a templomépitéstől Tiberius 15 évéig	*1084 évet.*

Ha ebből Krisztus urunk életének körülbelül 30 évét levonjuk, *a templomépités és Krisztus urunk születése közti időre 1054 év* marad. Egyedül álló számitás!

Sz. Jeromos († 420.) a latin biblicusok királya rendkivül kevés sulyt fektet a chronologiára. Általában a héber szövegnek kedvez, melynek számadatait a Vulgatába is átvette. Nem csoda, hisz mesterei részben a Tiberiasi rabbinusok voltak. De egyáltalában nem kárhoztatja a LXX. chronologiáját sem. Bizonysága ennek ama ténye, hogy Eusebius chroniconját, mely a LXX. számitásainak valóságos apologiája, érdemesnek tartotta latinra forditani. — Egyébként nézetét a chronologia felől összefoglalja Vitalishoz irt levelében[3] és a Titushoz irt levél commentárjában. A szentirási számoknak kevésrebecsülésében azonban természetesen nem érthetünk egyet Strido tudós szülöttével.

[1] Tulajdonképen az összeg: 5508. Megjegyzendő még, hogy Krisztus születésétől megkereszteléseig a chronicon paschale 29 évet számit.

[2] Col. 523.

[3] Ep. ad Vitalem, Opp. ed. Migne t. I. col. 676. „Caeterum apostolus interminabiles genealogias et Judaicas fabulas prohibens, de istiusmodi mihi videtur interdicere quaestionibus. Quid enim prodest haerere in littera, et vel scriptoris errorem, vel annorum seriem calumniari, cum manifestissime scribatur: Littera occidit, spiritus autem vivificat? (II. Cor. 3.) Relege omnes et veteris et novi Testamenti libros, et tantam annorum reperies dissonantiam et numerum inter Judam et Israel, id est inter regnum utrumque

Sz. Ágoston (354—430.) idevágó nézeteit alább adandjuk. Itt legyen elég jelezni, hogy rendesen a LXX. chronologiáját követi s Ádámtól a saját koráig több izben kerek 6000 évet számit[1], bár a régi latin irókat jellemző habozást a két legtekintélyesebb szöveg chronologiája közt ő sem kerülte ki. Nagy sulyt különben ő sem fektet a chronologiára.

Hesychius († 608. körül) Jeruzsálemi patriarcha „ad illustrationem chronici paschalis" irott karácsonyi homiliájában Krisztus halálát a világ teremtésének 6000. évére teszi. Névszerint számit

Ádámtól Phalegig	3000 évet
Phalegtől Krisztus születéséig	2967 „
Krisztus életére	33 „
	6000 évet

s hozzáteszi: „quemadmodum enim hominem die sexta creavit Deus, ... sic millenarii die sexta in terram venit, illumque salvum fecit." Bizonyságul hivatkozik Clemensre, Theophilusra és Timotheusra, a kik szintén „dicunt, sexto annorum millenario apparuisse Dominum, — — — Alii autem dicunt, venisse Dominum anno 5500. Sed pauci in *hoc* consentiunt; *in anno vero 6000.* omnes accurati scriptores conveniunt."[2]

Georgius Syncellus (a VIII. század végén élő) történetiró következőleg számit[3]

Ádámtól a vizözönig	2242 év
A vizözöntől Ábrahám születéséig	1070 „
Innen az exodusig	505 „

confusum, ut *huiuscemodi haerere quaestionibus non tam studiosi, quam otiosi hominis esse videatur.*" És a Titushoz irt levél commentárjában ad cap. 3. v. 9. (Mignénél 7. k. 596. col.) a chronologiáról beszélve igy folytatja: „Quid prodest scire . . . . quae aut difficile est invenire propter librorum varietatem, et (dum paulatim de inemendatis inemendata scribuntur) errores inolitos aut etiam si inveniremus magno studio et labore, nihil profutura cognovimus."

[1] L. De civ. Dei. XVIII. 43.; XII. 12.; XVI. 10.

[2] Migne. Patr. gr. t. 92. col. 1058.

[3] L. Raska i. m. 327—328. l.

Az exodustól a templomépitésig	654 év
Innen Jeruzsálem pusztulásáig	435 „
Innen Krisztusig	595 „
Ádámtól Krisztusig	*5500*[1] *év.*

Hasonlóképen más irók is — még a latinok is, mint Aquitaniai sz. Prosper († 463.), Cassiodorus (470—562.), Sevillai sz. Isidor († 636.), Toursi sz. Gergely (VI. században) — chronologiájukat a LXX. forditás számai alapján épiték fel.[2]

A középkortól napjainkig.

A középkori chronologusok általában a LXX. számitását követték, s csak kevesen a héber szöveg és Vulgata számait, különösen pedig „ab Eusebianis calculis aegre divellebantur“ — mint Petavius megjegyzi.[3]

Venerabilis Beda († 735.) a középkor egyik legnagyobb történetirója követi ugyan a héber szöveg számitását, de a LXX. forditás számainak sem ellensége. Néha meg éppen a Martyrologiummal 5199 évet számlál Krisztus eljöveteléig.

Georg. Cedrenus († 1060. körül) Ádámtól Krisztusig 5506 évet számit.[4]

A trienti sz. zsinat a Vulgatát authenticusnak s a latin egyház hivatalos forditásának nyilvánitotta[5], miből azt következtették némelyek, hogy ezáltal annak chronologiája, s közvetve a masoreticus szöveg chronologiája is szentesitést, vagy plane dogmaticus erőt nyert. — Azonban minden valamirevaló theologus tudja, hogy a zsinat a Vulgatát csak hivatalos forditásnak nyilvánitotta, a tartalomra nézve pedig csak azt nyilatkoztatta ki, hogy abban lényeges hiba, különösen dogmaticus vagy erkölcstani tévely nincsen. Arra, hogy e forditás minden ré-

[1] Az összeg 5501.

[2] V. ö. Valroger i. m. 91. l.

[3] I. m. 2. l.

[4] L. Petavius i. m. l. VIII. c. 1.

[5] Sess. IV. cap. 2.

szecskéjét, minden szavát vagy számát helybenhagyja, authenticusnak, rontatlannak, s pontosnak nyilvánitsa és igy annak chronologiáját igazinak és pedig egyedül igazinak nyilvánitsa, sőt a LXX. chronologiáját elitélje: a zsinat egyáltalában nem gondolt. Azért is a trienti zsinat után és annak végzése daczára is, akárhány katholikus tudós, az emberi nem korának meghatározásában a LXX. forditás számitását követte, sőt azt tullicitálta.

Igy *Onuphrius Panvinius* sz. Ágoston-rendi tudós († 1568.) az ember teremtését Krisztus előtt 6211 évre tette, anélkül, hogy valaki az ellen reclamált, vagy az Egyház elitélte volna.

Hasonlóképen a hires *Baronius* († 1607.) a LXX. számitását követi és védi.[1]

Cornelius a Lapide — Samerius Henrik után — Ádámtól Krisztusig 3950 évet számit, s a noachidák nemzetségtáblájából Kainant törli.[2]

Sőt *maga az Apostoli sz. Szék* e kérdésben egyszer odanyilatkozott, hogy a masoreticus szöveg és a Vulgata chronologiája nem okvetlenül követendő.

Ugyanis a XVII. században a Chinában müködő Jézus-társasági hittéritők, azon nézetben lévén, hogy a héber szöveg chronologiáját a chinai történelemmel összhangba hozni nem lehet, kérdést intéztek az Apostoli Székhez, szabad lenne-e nekik a LXX. chronologiáját követni. 1637. évben azon választ nyerték, hogy miként a sz. Atyák és a Martyrologium, ugy a Szent-Szék is nekik e tekintetben teljes szabadságot enged.[3]

A *Pagi testvérek* Baronius Annaleséhez irt „dissertatio critica"-jukban irják: „Annorum ab orbe condito ad Christum natum numerus incertus. Alterutri textui adhaereas, certum annorum mundi numerum ante incarnationem nunquam reperies."[4]

---

[1] L. Valroger i. m. 101. l.

[2] Comment. in Pent. Moysis. Venetiis, 1717. 2?. és 111. lap.

[3] Valroger i. m. 102. lap. Jegyzet.

[4] Valroger i. m. 102. lapján idézve.

Csak a tizenhatodik századtól kezdve midőn részben a protestánsok példájára a katholikusok is kezdettek nagyobb sulyt fektetni a héber szövegre s elhanyagolni a LXX. fordítást, szorultak háttérbe a LXX. számai s lett a „négyezeréves ó-szövetség" — mely ellen még akkor semmi komoly nehézség nem forgott fenn — a tizenhat százados traditio ellenére theologiai munkákban megszokott frázissá. E fordulat jó részben *Scaliger Józsefnek*, kétségkivül az ujkor egyik legtekintélyesebb chronologusának müve. Ő a LXX. mellőzésével a masoretikus szöveg és Vulgata nyomán az emberi nem korát *3950* évre viszi vissza Kr. előtt.[1]

Kissé enyhébb álláspontot foglal el a LXX. számaival szemben *Petavius* De doctrina temporum czimü — (1672-ben először kiadott) müvében. Szerinte az ember teremtése Kr. e. *valószinüleg* 3983. évben történt.[2] De e számot maga is csak subjectiv calculusnak tartja.

Máshol pedig[3] előadván a görög irók háromféle számitását, kik Ádámtól Krisztus születéseig 5493, 5501, vagy 5509 évet számitanak, e megjegyzést füzi hozzá: postrema (opinio chronologica) omnium celeberrima, qua Constantinopolitana ecclesia eique subjectae utuntur. In codice Juris orientalis imperatorum edicta hac aera consignantur." Ebből látszik, hogy Petavius a görög szöveg számitását nagy tekintélyünek tartja.

Ugyanazon müvében[4] Scaliger ellen irja: „Annorum ab orbe condito ad haec tempora numerum neque certa ratione compertum esse, neque citra divinam significationem posse comperiri. Errare proinde, qui id non modo certo definire audent, sed qui alios insuper, quod ad summam suam aliquod adiecerint aut detraxerint, proterve atque arroganter insectantur." S valamivel alább az okok felsorolása után mondja: „Fieri non posse dici-

[1] Valaoger i. m. 103. lap.
[2] T. II. p. 10. Venentiis 1757.
[3] T. II. p. 3.
[4] T. II. p. 9.

mus, ut annorum numerum qui condito ab orbe lapsi sunt, certo ac sine errore vel saltem dubitatione statuamus. Proinde *coniecturâ* et probabili ratiocinatione opus est.“ S valamivel alább mondja: „Nihil certi de accurata annorum summa pervestigari posse.“

Riccioli „Chronologia reformata czimü (Bolognában 1668-ban megjelent) müvében mondja, hogy az ó-szövetség hossza a héber szöveg és a Vulgata szerint 4184 évnek látszik, de valószinünek látszik, hogy 5634 (!) évig tartott, mint a LXX. forditás mondja.[1]

1687-ben *Pezron* cistercita „L'antiquité des temps èstablie et défendue contre les Juifs et les nouveaux chronologistes“ czimü müvében a zsidókat szántszándékos szövegrontásról vádolja, a LXX. számait védi, s Krisztusig *5972 évet* számit.

Nagyobb hévvel, mint tudománynyal támadták őt meg Martianay Benedictinus ét Lequien Dominicanus. Ezek nézetét felelevenitte *Alexander Natalis* (O. P.) „Historia eccl. Veteris Testamenti“ czimü, máskép kitünő munkájában.[2]

A mult század elején *P. Tournemine* (S. J.=1739.) hivatkozva a szamariai szöveg és LXX. összhangjára a vizözön utáni patriárchák korára nézve, legalább a vizözön utáni korra nézve a Septuaginta hitelét védte, s Krisztusig 4891 évet számit.[3]

A tudós *Calmet* azon hitben, hogy a Vulgata helybenhagyása által a trienti zsinat részéről az eredeti szöveg chronologiája is approbáltatott, pontosan követi a masoreticus szöveg számitását. Dictionarium biblicum czimü müvében[4] az aetates mundi czikkben Krisztusig hat világkort számit, ugymint:

1656 évet a vizözönig,

[1] Valroger i. m. 108—109.

[2] E vita bővebb leirását l. Valrogernél i. m. 109—127 lapján.

[3] Valroger i. m. 128. s. k. lap.

[4] Augustae Vind. 1759. 41. lap és tabula chronolog. in fine t. II. p. 544. — Calmet a chronologiájában Usseriust követi.

426 évet Ábrahám Kanaanba jöttéig,
430 „ az Egyptomból való kivonulásig,
479 „ a templomépitésig,
424 „ a babyloni fogságig és
584 „ innen Krisztus születéséig ;

Tehát *3999 évet Ádámtól Krisztusig*. Ehhez a ker. aeranak (szerinte) 4 évvel való késését hozzáadva : időszámitásunk előtt 4003 évet számit. Ugyanott a LXX. számitásra a következő megjegyzést teszi: „Cur autem Septuaginta Patriarcharum vitam adeo produxerint. (?) incertum.“ „Quidquid sit, nihil ambigitur, quin Septuaginta interpreces Patriarchum annos auxerint (?); nulla enim ratio est (?), cur Hebraei scriptores annos illorum minuisse dicantur.“

Patrizzi[1] irja: „Facile iam intelligis, nullam unquam extitisse de anno Christi natali opinionem, quam Ecclesia veluti sibi propriam habuerit.“

És Pianciani: „Ecclesia semper in quaestionibus chronologicis libertatem concessit opinionum.“[2]

Az ujabb irók szavait és számitásait azok roppant száma miatt nem közölhetjük, de az nem is szükséges. Nézeteik a következő pontokra vonhatók össze :

a) A szentirás *számai is* eredetileg inspiráltak voltak, a mennyiben az isteni befolyás a szerzőt itt is minden tévedéstől megóvta ;

b) mindazáltal e számok sok helyt megrontva jutottak hozzánk ;

c) a szentirási számokból, amint azok ma kinéznek pontos chronologia nem alkotható, tehát

d) azon számitásoktól, melyeket a keresztény tudósok saját szakállukra összeállitottak és összeállitanak, szabad eltérni és még jelentékenyen is eltérni, ha arra

[1] Idézve Valrogernél i. m. 134—35 l.

[2] Commentatio in hist. creationis mos. — praemisso commentario Corn. a lap ed vives, Paris, 1874.

[3] Ezen nem csodálkozhatik, aki sokkal ujabb munkákban — pl. Eusebius Chroniconjában — a lectio variansok *ezreit* látta.

elegendő ok van, vagy lesz, — anélkül, hogy ez a hit, vagy a kinyilatkoztatás elleni vétséget képezne.

E nézetet vallják: Reusch (Szentirás és természet), Güttler (Naturforschung und Bibel), Valroger i. m.) Vigouroux (La chronologie biblique a „questions controversées de l'histoire et de la science" czimü vállalatában. Páris, 1881.) Raška (i. m.) Knabenbauer S. J. (Stimmen aus M. Lach 1874.), Hummelauer S. J. (ugyanott 1878. és 1879.), Bruckner S. J. (a „La controverse et le contemporain" folyóiratban 1886.), Hettinger (Apologie des Chr. II. 1.), Zschokke (Historia sacra), továbbá Röckerath (Biblische Chronologie 1865.) Champollion, le Jeune Lepsius és sok más, ugy hogy ma alig-alig lehetne tudóst találni, ki e kérdést behatólag tanulmányozta volna, s mégis a héber szöveg számaihoz mereven ragaszkodnék. Rómában a szent Szék szine előtt jelennek meg müvek, melyek a legszabadabb nézeteket vallják e tekintetben. Maga az apostoli sz. Szék a kérdésben döntő határozatot nem hozott, s mivel a kinyilatkoztatás egyik forrása sem nyujt biztos támpontot, bizonyosan nem is fog hozni soha. E kérdésben tehát az egyházban teljes vélemény szabadság uralkodik.

A következőkben a különféle számitások birálatába bocsátkozunk, s kifejtendő nézetünket bebizonyitjuk.

III. RÉSZ.

III. A szentirási számitások birálata.

Az előadottakból kitünik, hogy a különféle szentirási szövegek és azok nyomán a hagyomány az emberi nem korára vonatkozólag eltérő adatokat nyujtanak, az egyház pedig egyik számitás mellett sem foglalt határozottan állást.

Különösen három szentirási szöveg van, mely itt különösen tekintetbe jön: *a masoreticus* héber szöveg, a *LXX. forditás* és a *samariai héber* szöveg. Legtöbben — kivált a régiek — ezek egyikét vagy másikát köve-

tik; mások — kivált az ujabbak — mind a hármat mellőzik annyiban, hogy egyikhez sem ragaszkodnak a részletekben, hanem csupán a szentirási chronologia szellemét, azon általános benyomást, melyet a szentirás az emberre gyakorol, t. i. hogy az emberi nem aránylag *nem nagyon régi*, nem sokkal régibb, mint a szentirásból alkotott tágabb számitások megállapitják, — fogadják el irányadóul. Véleményünk az utóbbihoz hajlik. A megoldás azonban főkép attól függ, hogyan képzeljük magunknak a különféle szentirási szövegek közt talált eltérés eredetét. Ezt kell tehát tisztába hozni, hogy lássuk melyik szövegnek kell előnyt adni, vagy esetleg nem lehet-e a részletekben valamennyit mellőzni.

A különféle szentirási számitások eredete.

A kérdéses eltérések vagy öntudatos és szándékos szövegváltoztatás folytán eredtek, minek neve hamisitás, akár jó, akár rossz czélból történt az; vagy önként, szándékos változtatás nélkül eredtek, kritikai okokból, t. i. a szöveg sokszorositásában mint mondani szokták: per errorem iudicii, oculorum, aurium stb.

Ezek előrebocsájtása után lássuk a három szöveget egyenkint.

I.

Ami a mai *héber szöveg* számait illeti, nem valószinü, hogy azok *szándékos* hamisitás folytán eredtek.

Voltak ugyan már sz. Ágoston idejében, kik a zsidókat gyanusitották, hogy csak azért, hogy a keresztények kezén forgó, s ezek által ellenük minduntalan idézett példányok hitelét megingassák, saját példányaikat rontották meg.[1] Sz. Ágoston ezt nem meri föltételezni a zsidókról; de mi nem vélekedünk róluk ily jól; mert, ha e hamisitás lehetséges lett volna s czélhoz vezetett volna, az akarat hozzá alig hiányzott volna. Azonban éppen,

[1] De civ. Dei. XV. 13.

mivel — mint sz. Ágoston is megjegyzi — a ker. vallás elterjedése idején a héber szöveg példányai már ugyszólva világszerte, még nem zsidóknál is közkézen forogtak: ily változtatás lehetősége ki van zárva.

Mások hasonlóképpen az első ker. századok zsidait vádolják a rontásról, de más inditó okot tételeznek fel. Igy Kennikot Benjamin Abulpharag XIII. századi iró nyomán irja: „Computi defectus adscribitur doctoribus Judaeorum. Nam cum praenuntiatum esset in lege et prophetis de Messia, missum iri ipsum ultimis temporibus; nec aliud esset Rabbinis antiquioribus commentum, quo Christum reiicerent, quam si hominum aetates, quibus dignosceretur mundi epocha, mutarent: subtraxerunt de vita Adami, donec nasceretur Seth, centum annos, eosque reliquae ipsius vitae addiderunt; idemque fecerunt in vitis reliquorum Adami filiorum usque ad Abrahamum. Atque ita factum est, ut indicet ipsorum computus, manifestatum esse Christum millenario quinto (quarto) prope accedente ad medium annorum mundi, qui omnes secundum ipsos futuri sunt 7000, dixeruntque: Nos adhuc in medio temporis sumus, et nondum adest tempus adventui Messiae designatum.“[1] Hasonlóképpen nyilatkozik Klaproth: „Dem hebräischen Texte des Pentateuchs sieht man offenbar das Bestreben einer fremden Hand an, den Zeitraum von der Erschaffung der Welt bis auf die Geburt Christi (in 4004 Jahre) zu verkürzen.“ „Das Bestreben der Juden, die Anzahl der Jahre vor der Geburt Christi zu verkürzen, und das der Christen, sie zu verlängern (?) scheint unbezweifelt darin seinen Grund zu haben, dass nach einer alten Tradition der wahre Messias im 6. Jahrtausend nach der Erschaffung der Welt geboren werden sollte.“[2] Tény az, hogy vannak kik azt védik, hogy Krisztus korában a héber szöveg számai a LXX. és samariai szöveg számaival meg-

[1] Idézve E. A. Die Chronologie der Genesis, Regensburg, Manz, 1881, 6—7 lap.

[2] Ugyanott idézve.

egyeztek s a héber szöveg mai számai már a keresztény korban eredtek a zsidók iskoláiban.[1]

E magyarázat első tekintetre elég plausibilis, sőt azt megerősiteni látszik ama körülmény, hogy a zsidók, kik Kr. u. a II. századig maguk is a LXX. fordítást nagyon használták és tisztelték: csak a septuagintából ellenük felhozott érvek miatt hagyták el azt s fogadták el Aquila fordítását, mely a hébert betü szerint követi. Mégis megingatja e magyarázatot azon körülmény, hogy a héber codexek a Kr. utáni időben már nagyon el voltak terjedve s a keresztények kezén is forogtak, miáltal a szövegrontás lehetetlenné vált. Igy tehát azok véleménye sem valószinü, kik Krisztus és az apostolok korában a héber szövegnek a mai LXX. vagy a samariai szöveg számaival való egyezését védik. — Ha tehát a héber szöveg a számokban változott, s a változás szándékos hamisitás által nem származhatott: ugy nincs más hátra, minthogy azt *kritikai okoknak tulajdonitsuk.* Megerősiti ezt különben ama körülmény is, hogy csaknem lehetetlen is feltételezni, hogy egy negyedfélezer éves, annyi ezerszer másolt könyv, melynek tartalma éppen a kérdéses helyeken figyelemfárasztó, érdektelen s — legalább a régiekre — jelentőségnélkülinek látszott: éppen a számokban változást ne szenvedjen. „Il suffit — mondja Valroger[2] — de lire le chapitre V. et le chapitre XI. de la Génèse pour comprendre, que la transcription incessante de tant de versets monotones n' a pu se faire sans mainte distraction et mainte erreur. Les variantes ont du naturellement se multiplier avec les manuscrits."

Ami a változtatás *idejét* illeti, az *a mazoreták idejében nem történt,* mert az eltérés már a keresztények első századaiban meg volt, s igy legkésőbb Jeruzsálem pusztulása után történhetett. De talán nem csalódunk, ha annak eredetét régibb időre, a babyloni fogság idejére

[1] Igy P. Morinus Valrogernél i. m. 121. lap idézve.

[2] I. m. 70. lap.

visszük vissza. Kétséget nem szenved, hogy akkor, midőn megszünvén a zsidó állam, fel lévén függesztve a zsidó egyház, a sz. könyvek őrizetére rendelt intézmény, s a zsidók egy része Babylonba, vagy Assyriába hurczoltatott, más része Egyptomba menekült: legalkalmasabb idő volt a szövegváltozásra. Sőt az sem lehetetlen, hogy az eltérés alapjában már a fogság előtt a schisma után megvolt, s a fogság e chronologiai zür-zavart csak növelte.

II.

Ami a *LXX. számadatait* illeti, már a régi egyházban voltak, kik a hetven fordítót *tervszerü hamisitással* gyanusitották — mint sz. Ágoston tanuskodik. Annyi bizonyos, hogy ha a LXX. fordításnak a mazoreticus szövegtől való eltéréseit vizsgáljuk, azokban bizonyos szabályszerüséget észlelünk, ami első tekintetre a változás esetleges eredete ellen látszik bizonyitani. Ugyanis azon ősatyáknál, kiknek a héber szöveg szerint 150 éven aluli korban született fiuk, a LXX. a nemzés előtti időt 100 évvel megtoldja, illetőleg a nemzés idejét 100 évvel előre tolja. Igy van ez a vizözön előtti 1. 2. 3. 4. 5. és 7. ősatyánál. — A 6. 8. és 9. ősatyánál nincs eltérés, mert ezek a héber szöveg szerint is 150 évnél nagyobb korban nemzettek fiut; a 6. ősatya Járed 162 éves, a 8. Mathusalem 187 éves és a 9. ősatya Lamech 182 éves korában. — Ugyanezt tapasztaljuk a vizözön utáni ősatyáknál a 2. 3. 4. 5. 6. 7. nemzedékben. A 8. nemzedékben (Nachornál) a héber szöveg 29. évét némely LXX. codexben 50, másokban plane 150 évvel találjuk megtoldva. A 9. nemzedékben (Tárénél) nincs eltérés.

Kérdés, miért tették — illetőleg tették volna — ezt a fordítók.

Némelyek sz. Ágostonnal[1] a következő okot adják. A fordítók az ősatyák nemzési idejét (a héber szerint)

[1] De civ. D. XV. 13.

azok életkorához viszonyitva, ugy találták, hogy oly életkor mellett 60—70 év — a mai arányokat tartva szem előtt — valóságos gyermekkor: tehát nem valószinü, hogy oly korban nemzettek, mely egész életkoruknak alig $^1/_{10}$ vagy $^1/_{12}$ részét teszi ki. Ez oly hihetetlen, mintha valaki ma azt állitaná, hogy 6—7 éves gyermek lett atyává. — Feleletünk erre a következő:

1. A felhozott szabály nem alkalmazható a LXX. e két nemzetségtáblájára általában. Már a vizözön előtti 8. és 9. nemzedékben e szabálytól eltérés van. Ugyanis a héber szerint:

Mathusalem 187. évében születik Lamech,
Lamech 182. évében születik Noe;

mig a LXX. szerint:

Mathusalem *167.* évében születik Lamech,
s Lamech *188.* évében születik Noe.

Ha a hamisitó forditók czélja a felhozott volt, miért változtattak volna itt a szövegen, hol arra semmi ok nem volt? Máshol kell tehát keresni az okot.

Ezen érvünkre azonban már sz. Ágoston azt felelte[1], hogy a hetven forditó itt talán éppen azért változtatott, hogy a többi nemzetségnél eszközölt változtatás valódi inditó okát ily módon eltitkolja. De ez igen erőszakos magyarázat, s hogy arra maga szent Ágoston nem sok sulyt fektetett, onnan tünik ki, hogy máshol[2] a LXX. forditás eltéréseit maga is tévedésnek, nem hamisitásnak tulajdonitja.

2. A LXX. forditás nemcsak a nemzés előtti években tér el a héber szövegtől, hanem néha a nemzés utániakban is. Igy Lamech életéveit a héber szöveg 777, a LXX. 753. évre teszi. A hypothesis tehát nem magyaráz meg *minden* eltérést.

3. A LXX. forditás különféle codexei, recensiói s kivált az abból vett idézetek jelentékeny eltéréseket mu-

[1] Civ. D. XV. 13.
[2] XV. 10.

tatnak, melyek a kérdéses magyarázatnak gyakran nem kedveznek.

4. De nem kedvez annak az élettani tapasztalás sem. Látjuk ugyanis, hogy hosszu életü emberek semmivel sem érik el később a pubertast, mint rövid életü emberek. Megfoghatatlan tehát, hogy jöttek volna az alexandriai forditók ama gondolatra, hogy a hosszu életü ősatyáknál 60—70 év még gyermekkor volt. Akármennyi kevésbé valószinü dolog van a szentirásban, a melyet a forditóknak, — akár zsidók, akár pogányok voltak — sokkal több okuk lett volna megváltoztatni, mint ezen ártatlan számokat; ha tehát azokat nem változtatták meg, miért változtatták volna ezeket?

5. A vizözön utáni ősatyáknál szintén 100 évvel van a nemzés ideje előre tolva. Már pedig ezek alig 4—500 évig éltek, tehát a kérdéses hypothesis értelmében itt elég lett volna kevesebbet, pl. 50 évet betoldani.

6. A hypothesis nem magyarázza meg, hol vette magát a LXX. forditók vizözön utáni Kainan patriarchája. Tudom, hogy némelyek szerint Kainan tévedésből, vagy coniectura folytán került ide, de e föltevés mivel sem igazolható ; s ha a szövegértelmezésben ilyennek is helyet adunk, oda lesz a szöveg minden tekintélye s a legveszedelmesebb subiectivismusnak nyitunk kaput, mint Knabenbauer (S. J.) éppen e föltevésre megjegyzi.[1]

7. A kérdéses hypothesis ellen ugyanazon, sőt több joggal más hypothesiseket lehet felállitani a héber szöveg számai eredetének kimagyarázására.

Hátha az volt a héber szöveg eredeti chronologiája, mely most a LXX. forditásban (vagy a samariai szövegben) van, vagy ezek legalább jobban megközelitik az eredetit, mint a mazoreticus szöveg chronologiája? A héber szöveg számai pl. eredhettek ugy, hogy a későkori érzékies zsidók lehetetlennek tartották, hogy az ősatyáknak, kik talán már a vizözön előtt soknejüségben éltek

[1] Stimmen aus M. L. 1874. I. 370. l.

— csak 160—170 éves korukban szülessék első szülöttük.[1] Azért fogták magukat s a nemzés idejét 100 évvel előbbre tették. Kétségkivül önkényes és érvekkel alig támogatható föltevés; de gyengébb alapon alig áll, mint az, melyet czáfolunk.

Ennél még valószinübb hypothesist állit fel Eusebius a Chroniconban.[2] „Ego suspicione percutior, id (t. i. a nemzési idő korábbra tevését) Judaeorum operâ curatum esse, qui ausi sint tempora nuptiarum praecedentia mutilare atque subtrahere, ob studium accelerandi sibi coniugii liberosque gignendi. Quippe si ii vetustissimi et longaevi et annosi adeo praemature ad nuptias gignendumque accesserunt, uti lectio Judaeorum demonstrat, quis eorum morem praecocium nuptiarum sedulo imitari nollet?"

Egy másik szintén valószinü hypothesist állit fel P. Tournemine.[3] „Le text hébreu raconte, que Sem avait cent ans quand il engendra Arphaxad, et ensuite qu' Arphaxad à trentecinq ans engendra Salé; Salé a trente ans engendra Héber, et ainsi de suite. On peut supposer, que pour Arpaxad, Salé et les cinq patriarches suivants, l' écrivain sacré a constamment sousentendu les cent ans énoncés la première fois pour Sem. L' usage de telles ellipses ne répugne en effet nullement au caractère laconique du style hébraique, et nous en faisons encore usage dans notre langue, quand nous parlons des principes de 89., de l' an 40. etc. Comme une pareille ellipse pouvait produire des doutes et des malentendus chez les étrangers et chez ceux qui ignoraient les usages hébreux, les Septantes en traduisant en grec l' original, rétablirent les chiffres sous — entendus en hébreu et écrivirent tout au long qu' Arphaxad avait en-

[1] Természetesen a szöveg nem mondja, hogy ezek elsőszülöttek voltak, de azért sokan ezt gondolhatták és gondolták is.

[2] Migne kiad. 152. col.

[3] Idézve Vigourouxnál „La chronologie biblique." 24. l.

gendré Salé à cent trentecinq ans, que Salé avait engendré Héber á cent trente ans, etc. Les Samaritains avaient déja fait la même chose dans leur texte, pour la même raison."

Az ujabbak szerint az ok, mely a hetven forditót a szövegváltozásra birta, az volt, hogy ugy a szentirási kort megnyujtsák, s a szentirási chronologiát az egyptomi történelemmel összeegyeztessék. Azonban

1. E merénylet a sz. szöveg ellen meg nem történhetett a nélkül, hogy a tisztességes zsidók az ellen szavukat föl ne emelték volna. A palestinai zsidók bizonyára nem késtek volna a szövegrontást az előttük ugyse valami kedves egyptomiaknak ujra és ujra szemére hányni. — Csak azon esetben lett volna ez lehetséges, ha a héber szöveg némely codex családai már akkor a LXX. számaihoz hasonló adatokat tartalmaztak volna. Akkor igenis lehetséges lett volna, hogy a forditók a profán chronologiával jobban összehangzó adatokat fogadják el s a kevésbé összehangzókat mellőzzék.

2. Igen erős érvet szolgáltat a 70. forditó mellett a samariai szöveg, mely a LXX. forditásnál sokkal régibb, semmiféle egyptomi befolyás alatt nem állott, s a vizözön utáni genealogiában mégis a LXX. forditással csaknem megegyez.

Általában minden szándékos hamisitás lehetőségét kizárja a 70 forditónál ama nagy tisztelet, melylyel a zsidók általában a szentirás iránt viseltettek; a nagy buzgalom, melylyel annak épségére a zsinagóga felügyelt, de legkivált az egyptomi és palestinai zsidók versengése. Ily körülmények között a számok megváltoztatása rögtön az egész zsidó világ figyelmét és rosszalását magára vonta volna. Már pedig erről semmit sem olvasunk; ellenkezőleg tudjuk azt, hogy a LXX. forditás a zsidóknál is mindjárt létrejötte után a héber szöveggel csaknem egyenlő tekintélyt élvezett.

A LXX. számainak eltérései tehát *nem eredhettek a forditók önkénye folytán*, tehát vagy a forditás létre-

jötte után magában a forditásban eredtek kritikai okokból, — vagy az eredeti szöveg bizonyos codexeire voltak alapitva.

Kritikai okokból a forditás létrejötte után nem származhattak. A forditás példányai a már ekkor mindenhová szétszóródott zsidók közt csakhamar ugy elterjedtek, hogy ily nagymérvü változás a számokban az annyira szétszórt példányok mindegyikébe be nem csúszhatott. Kisebb lectio variansok ugyan támadtak, de ezek száma éppen a genealogiák számaiban aránylag csekély, s azok a LXX. chronologiájának jellemző vonását nem igen alterálják.

Ily módon nem marad hátra más, mint a LXX. számait *az eredeti héber szövegből*, illetőleg annak legalább némely példányaiból[1] származtatni. Hogy ily példányok 70 forditó előtt léteztek s talán általánosabbak voltak, azt csaknem bizonyossá teszi a samariai szöveg.

III.

A *samariai szöveg* eredetéről kevés bizonyosat tudunk. Igen valószinü, hogy e szöveg sajátságos chronologiája sem *szándékos hamisitás* müve. Először is nem lehet elgondolni, mi vezetett volna valakit az akkor még oly jelentéktelennek látszó számok megrontására; s ha a rontás mégis megtörtént volna, az a zsidók és samariaiak rivalitása folytán bizonyosan nagy zajt csapott volna. Továbbá a samariai szöveg oly helyeken, hol a samariaiaknak nagyon is érdekében állott volna a rontás, érintetlen; annál kevésbé vannak tehát megrontva a számok, ahol nem volt ok a rontásra.

Az sem valószinü, hogy a szöveg a samariaiak kezén ily nagymérvü *kritikai* változásokat szenvedett volna, sőt sok jel arra mutat, hogy a samariaiak a szöveget

[1] Ily példányok talán nagyobb számmal voltak; s ha a kisebbséget képezték, annál fontosabb okoknak kellett a forditókra hatni, hogy az elterjedtebb számokat a kevésbé általánosak kedvéért mellőzzék.

igy *kapták*. Valószinü tehát, hogy az valamely ősrégi codex családot képvisel és tartott fenn; s nem lehetetlen, hogy éppen a samariai szöveg áll a pentateuchus eredetijéhez legközelebb. Ezen nézetünket a következő okok támogatják:

1. Manasses idejében (a ki 434. évben Kr. e. vette nőül Sanaballat leányát) a zsidók már a quadrat irást használták; mivel tehát a samariai pentateuchus a fogság előtti régi héber betükkel van irva: nem ok nélkül véljük, hogy az Israel országában már a fogság előtt kézen forgott.

2. A samariaiak csak a pentateuchust fogadták el; valószinü tehát, hogy e vallási szakadás alapja már a fogság, sőt a schisma előtt régen meg volt a Juda és Efraim közti versengésben; mert ha a szakadás csak a fogság ideje táján történt volna, nem látjuk be, miért nem vettek át más könyveket is, melyek a fogság idején már nemcsak léteztek, hanem a canonban is voltak.

3. A samariai szöveget a schisma előtti időből származtatják J. Morinus, B. Kennicott, Carpzov, Jahn, Haneberg, Herbst, Zschokke s az ujabb irók többnyire.[1] A mai samariaiak hagyománya szerint e Pentateuchus szerzője Phinees, Eleazarnak — Áron fiának — fia.

4. Hasonló nézetek a régi egyházi iróknál is előfordulnak. Igy Eusebius[2] mondja, hogy a samariai pentateuchus „antiquissimus Hebraeorum textus, qui apud Samaritanos ad hanc usque diem incolumis superest.“

És Calmet mondja róla:[3] „qui ipsissimus est textus hebraeus mosaicus.“

Láttuk tehát, a három főszentirási szöveg eltérése nem *szándékos rontás*, hamisitás müve, nem is valami *ujabb keletü kritikai változások* eredménye, hanem magában *az eredeti szövegben ősrégi időkben támadt kritikai változásokra*, s ezek folytán létrejött codex-családokra

[1] V. ö. Zschokke Hist. S. 2. kiad. 406. lap.

[2] Chronicon. 157. col.

[3] Dict. bibl. 42. lap.

vezetendő vissza. Ez állitásunkat megerősitik a következők.[1]

Ugy a dolog természete, mint a szöveg története igen valószinüvé teszi, hogy már Mózes és a schisma közti időben a szöveg épentartására irányzott minden gond daczára lectio variansoknak kellett eredni. Oly lectio variansok, melyeket több külső vagy belső bizonyiték támogatott, természetesen a többinél jobban is terjedtek s lassankint különböző *codexcsaládokat hoztak létre.* Némely codexcsaládok az ősatyák nemzés előtti éveire nézve nagyobb, mások kisebb számokat tartalmaztak. Ugy látszik, hogy a jeruzsálemi codexekben tulsulyban voltak a kisebb számok, mig más codexekben, különösen az északi tribusoknál a nagyobb számok uralkodtak. Az előbbi kisebb számok átmenetek a Tiberiasi rabbik codexeibe, s ezektől a mazoretákhoz. Hogy a Kr. utáni rabbinusok a fentjelzett okokból bizonyos előszeretetet mutattak a kisebb számok iránt, melyek a keresztények ellen nekik kedveztek, az könnyen elhihető. — Az északi tribusok a fogság után elzüllődvén, codexcsaládjuk csak a samariaiaknál maradt fenn. Valószinü azonban, hogy nagyobb számokat tartalmazó codexek Juda országában sem hiányoztak; mert (legalább Aristeas elbeszélése szerint) ama codexeket, melyekből a LXX. fordító dolgozott, Eleazar főpaptól, *Jeruzsálemből* kapták.

Ujabb időben azt tartják, hogy a 70 fordítót befolyásolta a samariai szöveg, mely ezernél több helyen a mazoreticus szöveg ellen a LXX. fordítással hangzik össze. Azonban ebből nem következik a LXX. fordítók függése a samariai szövegtől; sőt ez nem is valószinü, mert a fordítók a szöveget nem Samariából, hanem Jeruzsálemből kérték. Mi ezen összhangból éppen azt következtetjük, hogy a fordítóknak Jeruzsálemből küldött codexek — s esetleg a szintén Juda országából eredt

[1] Hasonló nézetet vall Valroger i. m. 70—71. l.

egyptomi zsidók codexei is — akkor nagyobbrészt összhangban voltak a samariai szöveggel.

Hogy e három codexfamilia közül melyik tartotta fenn leghivebben az eredeti számokat, vagy nem tér-e el attól mind a három jelentékenyen, oly kérdések, melyekre meggyőződésünk szerint teljes bizonyossággal senki sem felelhet sem most, sem a jövőben.

Hogy a héber szöveg mellett, mely az eredetinek nyelvét fentartotta, s melyet az egyház a szentirásnak ugyszólván hivatalos őrétől: a zsinagógától kapott, némi praesumptio harczol, azt nem tagadom. De ez csakis praesumptio, mely az ellenkezőnek lehetőségét ki nem zárja s csaknem teljesen megdől a LXX. fordítás eredetisége mellett felhozható érvekkel szemben. — Ezek a következők.

1. A LXX. fordítás régisége, ugy eredetére, mint codexeire és forrásaira nézve. Létrejött Kr. e. a III. század elején, tehát kor tekintetében csak a samariai pentateuchusnak enged. Régibb a mazoreticus szöveg mai alakjánál, mely Kr. u. a VI—X. században eredt; régibb mint a chald paraphrasisok, melyek legrégibbikét Onkelos, Gamaliel kortársa (az I. században Kr. e.) készitette: régibb, mint a Syr peschito, — mely a Kr. utáni I. vagy II. századból származik — szóval régibb a samariai szövegen kivül minden más fordításnál, vagy recensionál *eredetére nézve.*

Hasonlóképpen a LXX. fordításnak sokkal régibb codexeivel birunk, mint a mazoreticus vagy samariai szövegnek. A legrégibb datált héber bibliakézirat Kr. u. a XI. századból, s a legrégibb datum nélküli kézirat legfeljebb a IX—X. századból Kr. u. származik.[1] Ellenkezőleg a LXX. fordításnak kéziratai val birunk a IV. századból Kr. u. a Vaticani (B) és Sinai (ℵ aleph) codexben, melyeket némelyek plane a III. századnak tulajdonita-

[1] Hogy a régi héber kéziratok ily ritkák, oka az, hogy a zsidók a zsinagógákban használt hivatalos példányokat, mikor használhatatlanná lettek, elégették. L. Wetzer-Welte Kirch. Lex. „Handschriften der Bib."

nak; az V—VI. századból meg már igen nagyszámu Septuaginta codexünk van. (Alexandriai A., Parisi C. stb.)

Hát még ha a LXX. forrásait tekintjük; ha meggondoljuk, hogy a 70 fordító bizonyára a legrégibb és legtekintélyesebb codexekből dolgozott, belátjuk, hogy e fordítás minden valószinüség szerint a legrégibb forrást képviseli, s talán első tekintély.[1]

2. Megerősiti ezt sz. Pál és Josephus Flavius tanusága. Mindkettő a rabbinusok iskolájában nőtt fel s a héber nyelvet bizonyára értette, és a héber szöveget ismerte. És mégis, a számok, melyeket müveikben közölnek, többnyire a LXX. fordításból vannak meritve, vagy legalább a LXX. számaihoz hasonlók. E számokat tehát vagy a héber szövegnek a LXX. fordítással e számokra nézve egyező codexeiből vették, vagy a görög szövegből magából; de az utóbbi esetben ismét lehetetlen, hogy minden héber szöveg a Septuagintával ellenkező adatokat tartalmazott volna; mert nem hihető, hogy a számokat a LXX. szerint idézték volna, ha azok a héberszöveg *valamennyi* codexével szembetünő ellenkezésben lettek volna.

A felhozott érvekből kitünik, hogy a LXX. fordítás által fenntartott nagyobb számok ősrégi időből származnak s a szentirás eredeti számaihoz talán közelebb állanak, mint a mazoreticus szöveg számai. Ebből következik, hogy ha nem is kell a LXX. fordítás számainak feltétlenül és mindenütt előnyt adni, mégis azok tekintély dolgában a héber szöveg számaival méltán egy rangba helyezhetők s ezek mellőzésével észszerüen követhetők. Hogy obiective melyik közeliti meg jobban az eredeti — bizonyára helyes — számokat, teljes bizonyossággal eldönteni nem lehet.

---

[1] („La version des septante) bien anterieure aux masorétes, dont des travaux critiques ont produit la recension du texte, qui a prévalu chez les Juifs, cette version représente des manuscrits beaucoup plus anciens et probablement plus exacts que ceux des masorètes. Tout au moins il est possible, qu' elle ait mieux conservé les données chronologiques primitives." Valroger i. m. 20—21. lap.

A szentirási számok sokhelyt romlást szenvedtek.

Scepsisünkben tovább megyünk. Hogy a részletekben pontosan egyik szöveg sem birja az eredeti ősszöveg számait, az bizonyos; de az is lehetséges, hogy valamennyi szöveg jelentékeny romlást szenvedett a számokban. „De ces chiffres si divers quels sont les vrais ? Tous même ne sont ils pas altérés ? C' est la une question, á laquelle personne ne peut répondre. La critique ne peut résoudre le probléme. L'Église ne se prononce pas."[1] Érveink a következők.

1. Tudvalevő, hogy mi sem változik meg oly könnyen a szöveg sokszorositása közben, mint éppen a számok, és legnehezebb éppen a számokba becsuszott hibákat kijavitani, mert az összefüggés, a szöveg, sokszor sem a hibát el nem árulja, sem az eredeti helyes szám feltalálására utbaigazitást nem ad. Amit igy már a kritika szabályaiból következtetünk, azt a szentirási számokra nézve megerősitik a tények.

2. Az Ábrahám és utódai életében előforduló számok ellen, amint ma vannak, nehézségek emelhetők. Sara midőn a pharao házába került 65 éves lett volna s midőn Abimelech magához vette 89 éves.

Hasonlóképpen I. Moz. 26, 10—11. tanusága szerint Isaac Gerarban nem merte elárulni, hogy Rebeka neje, mert az oly szép volt, hogy félt, hogy őt megölik érte. Pedig ha a szám romlatlan, Rebeka már akkor 60 éves lett volna. — Jákob is 91 éves korában vette nőül Rachelt.[2] — Ezekkel szemközt a patriarkák életében előforduló hasonló tüneményekre hivatkozhatnék valaki. De ne feledjük, hogy a régi patriárkák sok századon át éltek;

[1] Vigouroux i. m. 20. lap. Csaknem szóról-szóra igy nyilatkozik Knabenbauer S. J. Stimmen aus M. L. 1874. I. 360 l.

[2] Ezen eseteket E. A. Die Chronologie der Gen. czimü munkában 191—192. lapon hozza fel, s a nehézséget ugy akarja megoldani, hogy az évek alatt $^{3}/_{4}$ éveket ért. De rendszere következetesen keresztül nem vihető s a jelzett nehézségeket jobban megoldja az, ha a számok corruptióját tételezzük fel.

azonban Sára, Rebeka, Rachel, Jákob élete már kevéssel haladta felül a mai életkort, s igy alig tételezhető fel, hogy a test ifju ereje és szépsége oly sokáig fennmaradt volna.

3. I. Kir. 4, 26. szerint Salamon királynak 40,000 jászola volt csak a kocsilovak számára. Hogy e különben is hihetetlen szám corrumpált, kitünik a parallei helyből (II. Krón. 9, 25.) ahol csak 4000 van mondva.

4. A számok evidens megrontása fordul elő a következő helyeken, mint a párhuzamos helyekkel való összehasonlitásból kitünik :

IV. Kir.	25, 8.	összevetve	Jerem.	52, 12.
„	25, 17.	„	„	52, 22.
„	25, 19.	„	„	52, 25.
„	25, 27.	„	„	52, 31.
I. Krón.	11, 11.	„	II. Kir.	23, 8.
„	21, 12.	„	„	24, 13.
II.Krón.	22, 2.	„	IV. Kir.	8, 26.

S ha ezen ujabban és könnyebben ellenőrizhető könyvekben a számok ily evidens módon megromlottak, mennyivel könnyebben megromolhattak, sőt meg kellett romlaniok a régi könyvek más források által nem is ellenőrizhető adatainak.

5. Tapasztalásból tudjuk, mily roppant romláson és ferditéseken mentek keresztül a keresztény chronologusok számai, (pl. Julius Africanus, Eusebius, Syncellus stb. munkáiban); tehát a fortiori következtethetünk, hogy a kétszer olyan régi szentkönyvek is osztoznak az emberi kézen forgó müvek e közös sorsában.

Ugy hiszem, e néhány érv — melynek pótlásául hivatkozunk a fentebb kimutatott, s csaknem kivétel nélkül számromláson alapuló szövegeltérésekre, — elég annak bebizonyitására, hogy a tárgyunkra vonatkozó szentirási számok is megromolhattak, sőt meg kellett többékevésbé romlaniok. De ezáltal eo ipso ki van mutatva, hogy e számok alapján biztos és pontos chronologiát összeállitani lehetetlen ; s lehetetlen meghatározni az

emberi nem korát oly pontossággal és biztossággal, hogy az igy nyert számért a — természetesen sokszor elég tendentiosus — profán tudományok támadásait a szentirás és theologia ellen kihivni érdemes volna.

De még ha a szent szöveg számai teljesen romlatlanok volnának is (amit mai nap már egy valamire való biblicus sem állithat): minden szentirási korszámitás és az emberi nem korára vonatkozó következtetés megbizhatóságát meggyengiti, hogy ne mondjam megdönti a szentirási korszámitás alapjául szolgáló nemzetségtábláknak, — legalább azok némelyikének — hiányos volta. Erről a következő pontban.

A szentirási nemzetségtáblák hézagosak.

Ujabb időben a legnagyobb nevü és szigoru egyházias érzületü tudósok is megengedik, hogy a szentirási genealogiák sokszor hézagosak, azokból egyes tagok hiányoznak és igy a szentirás analogiája feljogosit annak föltételezésére, hogy a tárgyunkra vonatkozó nemzetségtáblák is itt-ott hézagosak lehetnek. Igy Knabenbauer (S. J.)[1] „Der Character der alttestamentlichen Genealogien überhaupt macht jede chronologische Berechnung unmöglich, da häufig Mittelglieder fehlen . . . In der Genealogie des hebräischen Textes speciell für unsere in Frage stehende Periode — zwischen der Sündfluth und Abraham — fehlt nachweislich ein Glied, mithin ist von vornherein Grund vorhanden anzunehmen, dass auch diese Genealogie, trotz der bestimmt ausgeprägten Form, in die sie gegossen erscheint, das den Genealogien gemeinschaftliche Merkmal, nämlich das Lückenhafte an sich trage. Hiedurch aber wird sie für chronologische Bestimmungen in sich unbrauchbar.“ E hézagok részben mindenesetre a másolók hibája folytán eredtek, de részben bizonyosan maguktól a szerzőktől származtak, kik e tekintetben csak az általán elfogadott szokáshoz alkalmazkodtak.

[1] A Stimmen aus M. L. 1874. I. k. 362. lapján.

A nemzetségtáblák megrövidítésének fő oka az, hogy gyakran az iró idejében egyes tagok emléke feledésbe ment. Másik fő ok a rövidségre való törekvés; általánosan ismert, vagy kevésbé fontos genealogiáknál elég volt csak egy-két tagot jelezni. Sok hézagot szülhetett a keleti népeknek is a zsidóknak is ama szokása, hogy az „atya", „fiu", „nemzé" kifejezéseket gyakran a legtávolabbi rokonsági fokok megjelölésére is használták.

Sokszor azért is megrövidítették a nemzetségtáblákat, hogy bizonyos symbolicus vagy szent szám eredjen a tagok számából; máskor, hogy egyes méltatlan személyek a nemzetségtáblával kirekesztessenek. Az előbbire éclatans példa maga az Üdvözitő nemzetségtáblája ugy sz. Máténál, mint sz. Lukácsnál.[1] Talán nem ok nélkül gyanitunk hasonló rövidités t a vizözön előtti és utáni ősatyák nemzetségtáblájában.[2]

A nemzetségtáblák megrövidítése történhetett akaratlanul is a szöveg sokszorositása közben, a másolók szeme, füle, emlékezete és itélő tehetsége által elkövetett hibákból.

Vigouroux[3] szerint a nemzetségtáblák emlékezetben tartásának megkönnyitése lett volna egyes tagok kihagyásának a czélja. Mondja ugyanis: „De même que S. Mathieu a omis plusieurs personnages dans sa généalogie de Nôtre-Seigneur, afin d'avoir trois series de quatorze noms chacune, les générations patriarchales anterieurs à Abraham ont pu être reduites systematiquement par un procédé mnémotechnique du même genre, à dix

[1] Az előbbinél olvasható tábláról alább szólunk. Lukácsról csak annyit, hogy 77 nemzetséget számlál, mely valószinüleg mesterséges, symbolicus czélból alkotott szám.

[2] „Le nombre rond de dix patriarches tant avant, qu'après le déluge est bien prope à éveiller l'idée d'une combinaison artificielle, c' est à dire d'une réduction du nombre réel des générations, ménagée pour obtenir un chiffre rond ou sacré."

Brucker S. J. a „La controverse et le contemporain" folyóiratban, 1886. I. 391 l.

[3] La chronologie biblique 22—23 l.

générations antediluviennes et dix générations postdiluviennes, c' est à dire, comme on l'a rémarqué, au nombre des doigts des deux mains, qui ont été l' origine du système décimal."

Az ilyen rövidités nem volt sem hazugság, sem csalás, s azért az inspiratióval sem ellenkezik; mert az olvasók az ilyenhez hozzá voltak szokva, s igy nem lettek félrevezetve. A nemzetségtáblák czélja pedig nem követelte meg föltétlenül, hogy minden egyes iz megneveztessék, mivel a nemzetségtáblák fő czélja volt kimutatni, *kitől* származik le valaki, nem pedig *hány és mennyi iz közbejöttével.* „Les omissions dans les généalogies n' èveillaient aucun scrupule chez les Hébreux. Voici pourquoi: la vérité historique qu'on se propose d'établir par ces documents c'est que le dernier personnage nommé descend du premier en ligne droite. Peu importe à ce point de vue le nombre des intermédiaires, pourvu que la ligne de descendance ne soit point faussée."[1] Hasonlólag nyilatkozik Schäfer:[2] „Es handelt sich nicht um die Bestimmung eines Zeitintervalls zwischen zwei Personen oder Ereignissen, sondern um den Nachweis des Zusammenhanges zweier Geschlechtsglieder." — Most térjünk át a tényekre, melyek a genealogiák hézagosságát bizonyitják.[3]

1. Ha a héber szöveg számai romlatlanok és nem hézagosak, ugy Sem 35 Sale 3 és Héber 64 évvel tulélte volna Ábrahámot. Ez pedig éppen nem valószinü.

2. Az I. Móz. 11. közlött nemzetségtáblában — mint láttuk — a LXX. egy Kainan nevü taggal többet számlál. Hogy itt nem a LXX. Kainanját kell elhagyni, hanem ellenkezőleg Kainant a héber szövegbe beszurni, az kitünik a következőkből.

a) Sz. Lukács is felsorolja Kainant. Hiába ellenve-

[1] Vigouroux La chron. bibl. 47. lap.

[2] Die biblische Chronologie Münster, 1879. 15. lap.

[3] Nézetünk szerint a genealogiák hézagossága *tény*; annyit azonban csaknem kivétel nélkül minden kath. szentirásértelmező megenged, hogy hézagossága legalább *lehetséges*.

tik, hogy sz. Lukács ezt a LXX. fordítás után teszi; mert az sehogysem volna megegyeztethető az inspiratióval, hogy a Septuaginta fordításból egy szent iró hamis dolgot igaz gyanánt idézzen. S ha az inspirált sz. Lukács átvehetett volna egy positiv hibát a LXX. fordításból: mennyivel több joggal állithatnók, hogy Mózes az inspiratio daczára hézagos — tehát tulajdonképen nem hamis — nemzetségtáblákat közölhetett régi forrásai után ? !

b) Hogy kritikai okokból véletlenül valami a szövegből kimarad, könnyen érthető ; de egy egészen uj tagnak beszurása a nemzetségtáblába, ugy, hogy azon tag a megfelelő számadatok kiséretében négyszer is emlittessék, alig képzelhető.[1]

3) I. Móz. 10, 13—14. olvassuk: „Mesraim nemzé (!) Ludimot, Anamimot és Laabimot, Neftuimot és Fetrusimot és Kasluimot;“ és a 15. s k. versben: „Kanaan pedig nemzé Sidont, első szülöttjét, Heteust és Jebuzeust és Amorreust, Gergezeust, Heveust és Araceust, Sineust és Aradiust, Samareust és Amateust.“ A sz. irás tehát itt egyes embereknek (vagy népeknek) egész *népek* nemzését tulajdonitja, honnan világos, hogy itt csak közvetett és nem közvetlen nemzésre gondolhatunk. A közbeeső tagok tehát át vannak ugorva.

4. I. Móz. 29, 5. Laban Nachor *fiának* neveztetik; („Ismeritek-e Labant Nachor *fiát*?“) pedig mint I. Móz. 28, 5. és I. Móz. 24, 24. és 47. tanuskodik, Bathuelnek, Nachor fiának fia, tehát Nachor unokája volt.

5. I. Móz 46, 15. felsorolván Lia fiait és *unokáit*, a szöveg igy folytatja: „Ezek Lia fiai, kiket syriai Mesopotámiában szült vala, Dinával, az ő leányával együtt. Minden *fiai és leányai* 33 lélek.“

[1] Ch. Robert (rennesi oratorianus) a La controverse et le temp. 1886. juliusi számában P. Bruckernek már idézett czikkére tett észrevételeiben, — Kainan beszurását a 70 fordító azon törekvéséből származtatja, hogy a vizözön utáni patriarkák számát a vizözön előtti nemzedékek mintájára tizre kiegészitsék. — Azonban ha ez lett volna a czél, sokkal egyszerübb lett volna Ábrahámot a vizözön utáni patriarkákhoz számitani, s a tizes számot igy kiegésziteni, mint egy egészen uj tagot a nemzetségtáblába becsempészni.

6. II. Móz. 6, 16—20. közli Mózes saját nemzetségtábláját. (16. v.) „És ezek Lévi fiainak nevei nemzetségük szerint: Gerzon és Kaat (Qehat) és Merari. Lévi életének pedig 137 esztendeje vala. (18. v.) Kaat fiai: Amram és Isaar, Hebron és Oziel. Kaat életének 133 esztendeje vala. (20 v.) Amram pedig Jochabedet atyja bátyjának leányát feleségül vevé, ki szülé neki Áront és Mózest. És Amram életének 137 esztendeje vala." Parallel hely IV. Móz. 26, 57—59. ahol ezenfelül még olvassuk, hogy Kaat nemzé (?!) Amramot.

De bármily határozott is e nemzetségtábla, az teljes nem lehet.

Ugyanis I. Móz. 46, 11. verséből tudjuk, hogy Qehat (Kaat) Lévivel ment be Egyptomba. Tegyük fel tehát a véleményünknek legkevésbé kedvező esetet, hogy Qehat az Egyptomba költözés évében született, Amram pedig Qehat életének, Mózes pedig atyja életének utolsó évében: az életkorok összegezéséből[1] csak 350 évet kapunk, mely a zsidók egész egyptomi tartózkodásának tartamát magában foglalná, holott ez a héber szöveg szerint 430 évig tartott. Hát még ha ama feltevésünk, hogy a nemzetek mindegyike atyja utolsó évében született, hamis — a minthogy bizonyosan hamis, mert legalább Amram után Qehatnak még más három fia emlittetik: — ugy e szám is annyira reducálódik, hogy még a LXX. által az egyptomi tartózkodásra számitott 215 évet is alig adja ki.

Mi következik tehát ebből? Az, hogy Mózes a saját nemzetségtáblájából egy vagy több tagot kihagyott. Megerősiti e következtetést egy másik körülmény. IV. Móz. 3. és 26. felsoroltatnak Lévi utódai számra 22,300 *férfi*, kiknek — ha a nemzetségtábla teljes — Lévi szépapja (harmadfoku őse) volna; s Lévi fiai közül Qehatnak 8300,[2]

[1] Qehat 133
Amram 137
Moyses 80
350.

[2] Nem 86000 mint a vulgata mondja.

Gersonnak 7200, Merarinak 6200 fiunokája lett volna az Egyptomból való kiköltözés idején, daczára annak, hogy legalább a szentirás Qehatnak csak négy fiut, Gersonnak és Merarinak csak két-két fiut tulajdonit.[1]

7. IV. Móz. 26, 59. irva van: „(Amram) felesége Jochabed, Lévi leánya vala, ki neki Egyptomban született.“ — De II. Móz. 6, 20. szerint Jochabed Amramnak unokatestvére volt; s ha Lévi leánya lett volna, ugy Amramnak nagynénje volna. Tehát Jochabed Lévinek nem leánya, hanem távolabbi utódja volt. — Azonkivül feltéve, hogy Lévi — ki Egyptomba költözése idején is már férfi kora delén volt, — ez után csak ötven évvel nemzette volna Jochabedet, az utóbbi mégis 300 éves lett volna, mikor Mózest szülte.[2]

8. Józ. 7, 23. Achan — a ki Jozue alatt megkövezteteti azért, mert elvett az anathemából — Zare fiának neveztetik; pedig ugyanazon fejezet 1. és 18. versének tanusága szerint Charmi fia volt, mely utóbbi Zabdinak Zare fiának fia volt; tehát Achan Zarénak nem fia volt, hanem másodunokája (harmadfoku utód).

9. Ruth 4, 18—22. Dávid ősei Judától a következő rendben vezettetnek le: (Juda), Phares, Esron, Aram, Aminadab, Nahasson, Salmon, Booz, Obed, Isai, Dávid. — Hasonló ősök vannak felsorolva I. Krón. 2. — És mégis I. Krón. 4, 1. olvassuk: „Juda fiai: Phares, Hesron, és Charmi és Hur, és Sobal,“ jóllehet Hesron az előbbi helyek tanusága szerint Judának nem fia, hanem unokája volt. — Azonkivül Ruth 4, 20—22. Nahassontól — ki Kanaan földének elfoglalása idején élt, — Dá-

[1] V. ö. Knabenbauer S. J. Stimmen aus M. L. 1874. 364. lap. — Ezen P. Brucker által is a La Controverse folyóirat 1886. márcziusi számában felhozott érvet ugyanazon folyóirat juliusi számában (362—368. lap.) megtámadta Ch. Robert rennesi oratorianus. Egyebet azonban nem ért el, mint hogy Brucker részéről a szeptemberi számban egy elmés czáfolatra adott okot.

[2] A LXX. szerint csak 75. — Nem titkolhatjuk itt el, hogy ha az Egyptomban való tartózkodás idejére nézve a LXX. számát (215 év) fogadnók el, a 6. és 7. alatt felhozott nehézségek megszünnének.

vidig 5. nemzedék van felsorolva, a mi ezen legalább is 440 (de a Birák könyvének chronologiája szerint körülbelül 600) évnyi időszakra nagyon kevés, kivált ha meggondoljuk, hogy Dávidtól Sedekiasig szintén 440 évre 18 nemzedék esik, mint I. Krón. 3, 1—15. látható.

10. I. Kir. 9, 21. Saul magát Jemini fiának nevezi; pedig ugyanazon fejezet 2. versének tanusága szerint Jeminitől öt közbeeső tag utján származik (Jemini, Aphia, Bechorath, Seror. Abiel, Kis, Saul), s igy Jemininek hatodfoku unokája.

11. III. Kir. 19, 16., továbbá IV. Kir. 9, 20., és II. Krón. 22, 7. Jehu Namsi fiának neveztetik; pedig mint IV. Kir. 9, 2. 14. kiviláglik, Josaphatnak, Namsi fiának fia volt, tehát az előbbinek unokája.

12. I. Krón. 6, 1—8. Sadoc főpap ősei soroltatnak fel Árontól kezdve, névszerint: Áron, Eleazar, Phinees, Abisue, Bocci, Ozi, Zaraias, Meraioth, Amarias, Achitob, Sadoc, — tehát kilencz nemzedék, holott ugyanazon időre Coretól Heman cantorig (Dávid kortársáig) 18 nemzedék van I. Krón. 6, 33—37. felsorolva, a mi mindenesetre aránytalanul nagy különbség. S csakugyan Josephus Flavius[1] Sadoc ősei közül többet felsorol, kiknek neve az I. Krón. 6, 1—8. közlött nemzetségtáblában elő nem fordul, s máshol Árontól Salamon idejéig harmincz főpapot számit.[2]

13. I. Krón. 26, 24. azt állitja, hogy Subael Dávid kincstárőre Gersomnak, Mózes fiának fia volt. Gersom ugyan Mózes fia volt, de Subael annak igen távoli utóda lehetett, mert legalább 400 év telt el a kettő születése között.

14. I. Ezdr. 8, 3. Ezdras nemzetségtáblájában Meraioth és Azarias közt ki van hagyva hat személy, melyek fel vannak sorolva I. Krón. 6, 7—10. A kihagyás oka valószinüleg Amarias, Azarias és Achitob nevek kétszeri előfordulása, melyeket valamely másoló per errorem oculi összetévesztett.

[1] Antiqu. VIII. c. 1.

[2] V. ö. Schäfer i. m. 16—18. lap.

15. Az ujszövetségben Máté 1, 1. Jézus Krisztus *Dávid fiának* és *Ábrahám fiának* neveztetik.

16. Ugyancsak sz. Máté az Üdvözitő nemzetségtáblájában mondja (1, 8.): Joram *nemzé* Osiast; már pedig éppen a sz. irásból tudjuk, hogy ezek közt még három más személy volt: Ochosias, Joas és Amasias.

17. Krisztus nemzetségtáblájában Zorobabel és sz. József közt szent Máté csak kilencz nemzedéket számit, mig sz. Lukács tizennyolczat; valószinü tehát, hogy sz. Máté néhány személyt itt is elhagyott.[1]

18. A szentirásnak csaknem minden lapján előfordul e kifejezés: Israel fiai, Israel népe helyett, vagyis Israel távolabbi utódai helyett. Hasonlóképen: Juda fiai, Lévi fiai, Heth fiai, Ammon fiai, Esau fiai stb. e helyett ivadéka. Az sem változtat a dolgon, hogy a genealogia az előbbi tagról mondja, hogy az az utóbbit nemzette. Ez a szentirás bevett szólásmódja távolabbi ivadékokról is. „Hebraei — mondja Patrizzi[2] — quoslibet posteros etiam remotissimos nomine filiorum, maiores vero patrum nomine designabant.“ És Schegg[3]: „Zeugte, ist die einmal recipirte Formel der Geschlechtstafel, ohne Rücksicht darauf, ob die Zeugung eine unmittelbare oder mittelbare ist.“

Már most mi a tanulság ebből tárgyunkra nézve?

---

[1] Ezt tartják sokan. Igy Patrizzi (Valrogernél i. m. 52. l. idézve) irja: „Velim animadvertas, probabile omnino esse, alios quoque in hac genealogia a Matthaeo fuisse praeter istos (sc. quam Ochosiam, Joam et Amasiam) tum ante Davidem, tum etiam post Zorobabelem; quum inter hunc et Josephum Matthaeus novem non amplius generationes enumeret tam etsi Lucas duplum.“ És máshol irja: „Quum nobilissima omnium inter Judaeos esset Davidis progenies, proinde nemo eam ignoraret, quumque omnibus iam notum esset Jesum ex Davide genus ducere, satis fuit rem summatim enarrare . . . Neque secus coeteri historici egerunt, non modo sacri ut Ezdras et scriptor Judithae (8, 1. coll. I. Par. 5, 3. sqq.) sed et alii.“

[2] Valrogernél i. m. 53. l.

[3] Ad Matth. c. 1. Knabenbauernél Stimmen etc. 1874. I. 366. lap idézve.

Álljon itt Knabenbauer felelete:[1] „Die Möglichkeit, dass auch unsere Genealogie, von der Sündfluth bis Abraham (és hozzátehetjük, hogy a vizözön előtti is) mit dieser Freiheit, und mit dieser Zusammenfassung entfernter Namensglieder angelegt sei. Mit dieser Möglichkeit schwindet aber jede feste und berechtigte Basis zu einem chronologischen System der Bibel.“ És máshol[2] ugyanő irja: „Die Basis einer solchen Berechnung ist höchst schwankend und unbestimmt; du liesest im Verzeichniss Vater und Sohn, du richtest deine Berechnung darnach ein, und vielleicht ist das Verhältniss in Wirklichkeit ein ganz anderes! Vielleicht laufen hier Sprünge mitunter vom Urgrossvater auf den Urenkel! Oder wer weiss, welche Lücken und wie oft sie sich finden? Woher soll ich orientirende Anhaltspuncte nehmen, falls die Genealogie nur einmal vorliegt, und alle Mittel zu einer Controle gebrechen? Ist da nicht jeder Schritt, jeder Schluss die Wagniss, das nur jener noch über sich nehmen mag, der keine Ahnung hat von dem Characteristischen der alttestamentlichen Genealogien?“

Következtetések.

Már most megfelelhetünk ama sokat vitatott kérdésre: *van-e az ó-szövetségi szentirásnak egészben véve chronologiája; és ha van, meg lehet-e annak alapján az emberi nem korát határozni?* A felelet attól függ, mit értünk chronologia alatt.

Ha chronologia alatt értjük azon távolságnak meghatározását, mely az eseményeket egy bizonyos, aera gyanánt felvett időponttól elválasztja; — vagy ha értjük az eseményeknek tartamuk és a köztük fekvő idő megjelölésével való egymás mellé sorolását: akkor első te-

[1] Stimmen, 1874. I. 368. lap.

[2] U. o. 365—66. l.

kintetre világos, hogy a szentirás egészben véve chronologiával nem bir, sőt akkor sem birna, ha a számok eredeti romlatlanságukban fenmaradtak volna, és a nemzetségtáblák hézagosak nem volnának. — Ugyanis a szent könyvek — a Makkabeusok könyvét kivéve — az eseményeket bizonyos aerához nem viszonyitják,[1] és sem az események tartamát, sem az azok közt fekvő időközt mindig meg nem határozzák.

Lehet azonban a chronologia szót *tágabb értelemben közelitő időmeghatározásról érteni.* Kérdés, hogy legalább ily értelemben vett chronologia félét lehet-e a szentirásnak egészben véve tulajdonitani.

Bizonyára *lehet a szentirás egyes részeinek, s az ó-szövetség némely ujabb korszakaira nézve.* De a szentirásnak egészben véve, különösen pedig az emberi nem első korszakainak még ilyen chronologiát sem tulajdonithatunk. Mert igaz, hogy az ó-szövetség minden szakára vonatkozólag találunk bizonyos időmeghatározásokat, legalább a nemzetségtáblában: de éppen mivel az illető számok meg vannak romolva s a nemzetségtáblák gyakran hiányosak, soha sem tudhatjuk bizonyosan, hogy valamely concret esetben nem olyanok-e. Ily módon minden az ó-szövetség tartamának és ebből az ember korának

---

[1] Vannak ugyan egyes szórványos esetek, midőn a szentirás az eseményeket bizonyos más időpontra viszonyitja, pl. a patriarchák születési éveire, (I. Móz, 7. 11.) a vizözönre, (I. Móz. 11, 10.) de ez állandóan és következetesen nem történik. Még legfőbb joggal lehetne aerának nevezni az Egyptomból való kivonulás idejét, a mennyiben (II. Móz. 16. 1. 19, 1. — IV. Móz. 1, 1. 9, 1. 33, 38. III. Kir. 6, 1. stb.) több esemény ettől van számitva. — A királyok korában az események a királyok uralkodási éveitől számittatnak; a fogság alatt ismét a babyloni és perzsa királyok uralkodási éveitől. A fogság utáni időben aera gyanánt használja a szentirás: a) az első templom pusztulását, b) a seleucidák uralmának kezdetét (312. Kr. c. aera regni graecorum, aera contractuum. I. Mach. 13, 41.) és c) a zsidók megszabadulását a syr igától a Machabeusok által, a seleucidák 170. és Kr. előtti 143. évben. (V. ö. Ideler Handb. der Chronol. 1825. I. 529—31. és Riehm i. m. II. 1802.)

meghatározására irányuló kisérlet ingatag alapokon nyugszik.

Tehát *éppen semmi felvilágositást sem nyujt a szentirás az emberi nem koráról? Valamit mégis nyujt.* Bármily ingatag az ó-szövetség hosszára vonatkozó korszámitás, mégis *a szellem*, mely azt átlengi, *az általános benyomás*, a mit a szentirás az emberre tesz, bizonyosan megfelel a valóságnak. S e benyomás az, *hogy az emberi nem nem nagyon régi*, legalább nem nagyon sokkal régibb, mint a szentirásból eszközölt számitások mutatják. Mert ha meg vannak is rontva a számok, ha hiányosak is a nemzetségtáblák, mégis igen valószinü, hogy sem a rontás, sem a hézagosság nem oly nagymérvü, hogy feljogositana bennünket az ember korát évmyriadokra visszavinni a multba. *Bizonyos korlátokat tehát von a szentirás, melyeken számitásainkban tulmenni komoly okok nélkül nem szabad.* Hogy körülbelül meddig terjednek e pontosan meg sem határozható korlátok, azt a fentebbiek után a szives olvasó könnyen megitélheti.

Szerény nézetem szerint tehát a tudós P. Knabenbauer másokkal együtt, kissé nagyon messze megy, midőn kategorice ki mondja, hogy a szentirásnak chronologiája nincs és hogy a szentirás az emberi nem korára vonatkozó számitásoknak *egyáltalában semmi korlátot* nem szab.[1] Nézetünk szerint igenis szab bizonyos korlátokat; de ezek elég tágasak arra, hogy köztük a józan buvárkodás eredményei megférjenek; s legfeljebb képzelődésre épitett tudományos szédelgés nem fér meg azok között.

[1] „Wir können aus voller Überzeugung mit P. Bellynk Fr. Lenormant und vielen Katholiken sagen: Es gibt keine Chronologie in der Bibel .... Es ist also der Wissenschaft gestattet, die Sündfluth um so viele Jahrhunderte hinaufzurücken, als sie mit Sicherheit beweisen kann.“ Stimmen 1874. I. 371. lap. és u. o. 362. lapon: „Es bleibt das Gerathenste einfach zuzugestehen, dass von Seiten der hl. Schrift der chronologischen Forschung und Anforderung keinerlei Fesseln angelegt, ihr keinerlei bestimmte Zeitschranken gesetzt werden.“

Másrészt azonban magam sem tagadom, hogy ha mégis az igazi, komoly tudósok részéről bizonyittatnék, hogy e korlátok még sem elég tágasak az emberi nem multjának befogadására, még mindig lehetne, sőt kellene azokon tágitani.[1] Azonban meggyőződésem szerint ez ideig arra, hogy a szentirás időszámitását teljesen feladjuk, elég ok nincsen, sőt nehezen hiszem, hogy valaha lesz. Ugyanezt tartja P. Knabenbauernek egyik tudós rendtársa P. Brucker:[2] „La plupart des apologistes, tout en admettant, qu' il n' y a pas de chronologie biblique *certaine* pour les premiers âges, et que par suite, il est loisible aux savants de faire l'humanité vieille de 8,000 ou même 10,000 ans, aussi bien que de 6,000 ou 7,000, *ne vont pas cependant jusqu' à leur accorder une marge indéfinie.*"

Hasonlóképen nyilatkozik Valroger:[3] „L'écriture n' assigne pas une date précise à la crèation de l'homme, non plus qu'au renouvellement de l'humanité par le déluge; mais *elle ne permet point* de les rèculer indéfiniment et arbitrairement dans les profondeurs obscures d'un passé imaginaire. En cette matière comme en toute autre, la liberté illimitée dégenère en licence et en dèraison."

Még egyet akarok itt különösen hangsulyozni. Jóllehet a szentirás a chronologiához bizonyos támaszpontokat nyujt, és annak határokat von: *tulajdonképen pontos és biztos chronologiája még sincsen.* Az ugynevezett „szentirási chronologiák" tehát, melyeket némely tudós összeállit, s melyekben 3—4000 éves események idejét oly pontossággal akarja meghatározni, mintha csak a jelen század tőrténetét irná: tőbbé-kevésbé mind subjectiv alapokon ál-

[1] Si les savants parvenaient à prouver que la date, qu'on assignait généralement à la crèation de l'homme, n'est pas assez reculée, il en resulterait, que les systèmes des chronologistes sont faux, mais le texte biblique demeurerait toujours lui mème hors de cause." Valroger i. m. 23. lap.

[2] La controverse etc. folyóirat, 1886. VI. k. 375. lap.

[3] L'âge du monde 1869. 59. lap.

lanak, s gyakran önkényes föltevésekre, és egyik vagy másik szöveg iránti elfogultságra támaszkodnak. Legjobb esetben is csak „a szentirás alapján készitett számitásoknak," de nem a szentirás időszámitásainak nevezhetők. Ennélfogva az igy összeállitott számitások nem osztoznak a szentirást illető tiszteletben, s azokat birálni, elitélni, vagy azoktól eltérni nem képez a szentirás és kinyilatkoztatás elleni vétséget.[1] Sőt mivel egységes hagyomány a szentirás eredeti számitásáról vagy az emberi nem koráról az egyházban nem létezik, s az egyház semmiféle számitás mellett állást nem foglalt: e tekintetben a katholikus theologus sem a hagyomány tanusága, sem az egyház szava által kötve nincs.

Ugy hiszem tehát, hogy értekezésemből kettő kitünik; először, hogy mint más kérdésekben, — ugy itt sincs okunk a bibliát a tudomány haladásától félteni; másodszor, hogy a profán tudományok megbizható alapokon nyugvó korszámitásaival szemben — még ha egyes részek kifogásolhatók is — tulságos merev, hogy ne mondjam ellenséges álláspontot elfoglalni nincs okunk. Nem kell féltenünk mondom a szentirást, mert az inspirált könyv, melynek tartalma a hol romlatlan, feltétlenül igaz; már pedig a kinyilatkoztatott igazság a tudományos uton szerzett igazságnak ellent nem mondhat. De nem kell félni a szilárd alapokon nyugvó korszámi-

[1] V. ö. Güttler Naturforschung und Bibel, 1877. 313. lap. Brucker i. m. 383. lap. és Valroger i. m. 4. l. — Továbbá a protestans Riehm Handwörterbuch-jában olvassuk: „Was man gewöhnlich so (biblische Zeitrechnung) nennt, das ist keineswegs eine wirklich in der Bibel enthaltene und durchgeführte Zeitrechnung, sondern nur ein mehr oder weniger traditionell gewordenes chronologisches System, das auf chronologische Angaben der Bibel gegründet aber mittelst combinirender Berechnung gewonnen ist, wobei auch ausserbiblische Daten und manche blosse Vermuthungen zu Hilfe genommen werden mussten. Es wird darum gerathen sein, von den verschiedentlich modificirten Systemen sogenannter biblischer Zeitrechnung die Grundlage derselben, die in der Bibel wirklich enthaltenen chronologischen Angaben reinlich zu unterscheiden.

tásoktól sem azért, mert mint láttuk a szentirásból az ember korát pontosan és biztosan kiszámitani nem lehet; s a privata auctoritate eszközölt számitásokért a történet és természetbuvárok komolyabb részének is hadat izenni valóban nem volna észszerü. Annyi volna ez — Knabenbauerrel szólva[1] — mint „uns in eine unmögliche Stellung hineinzuzwängen, und das Ansehen der heiligen Bücher auf's schwerste und unheilvollste zu schädigen."

[1] Stimmen, 1874. 369. l.

Értelemzavaró sajtóhibák.

12.	lap	17.	sor	alulról	bizonyára	helyett	olv.	vagy.
30.	„	11.	„	„	29	„	„	19.
31.	„	19.	„	felülről	Niehm	„	„	Riehm.
34.	„	6.	„	„	558	„	„	588.
38.	„	3.	„	„	5499	„	„	5199.
40.	„	13.	„	alulról	380	„	„	480.
42.	„	14.	„	„	5258	„	„	5228.
47.	„	10.	„	felülről	6211	„	„	6311.